

પતિત પાવ

અથવા

તુરગને આંગણે

ભાગવરામ વિરૂત વરેરક

સતેચે ગુલામ, કમ્બહણ હોય મુનાચા બાપ, સંપામાત્રા
મમાર છં નાટકો તથા ચીમણી નિધમકુમારી,
ધાનતા પેટા ૧૦ નવનક્યાઓના લેખકે

આહ આના

બે બે લ

પ્રસ્તુત નાટક શ્રીયુત ભાગવરામ વિકૃત વરેરકરે લખ્યું તે અને તે મગડી રંગભૂમિપર સુવિખ્યાત લલિતકલાદર્શ મંડળીએ સન ૧૯૨૩ માં રજુ કર્યું હતું, પણ તે વખતની આવાં હુંકાં નાટકોની અરુચિને લીધે શ્રીયુત વરેરકર તેમજ શ્રી. પેંદારકરનું તે વખતનું સાહસ નિષ્ફળ નિવડ્યું, પરંતુ તે પાછું રંગભૂમિપર રજુ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદ લે છે અને તેમને તેમાં પૂર્ણ યશ મળે એ જ ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના.

નાટકનું વસ્તુ અરપૂર્યોના હિદ્દાર બદલ છે, અને તેથી ગુજરાતી જનતા જે મરાઠી પુરેપુરું સમજી શકતી નથી તેમને માટે આ નાટકનો અનુવાદ કરવાનું કામ શ્રીયુત વરેરકર તથા શ્રીયુત વ્યંકટેશ બળવંત પેંદારકરે મને સોંપ્યું. અત્યંત કર્ચો અને મારો કરેલો અનુવાદ મેં મારા પરમસ્નેહી ગુજરાતી સાહિત્યના હાસ્યરસના લેખક શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદારને સોંપ્યો. તેમણે મને અનુવાદ સુધારી આપ્યો અને તેથીજ હું તે આપની સમક્ષ આજરોજ મુખી શક્યો છું. અનુવાદમાં કદાચીત ભૂલ રહી ગઇ હોય તો તે બદલ હું પોતેજ જોખમદાર છું, અને તેવી ભૂલો જો વાંચકવર્ગે લખી જણાવશે તો તે બદલ હું તેમને અત્યંત આભારી થઇશ, અને જો આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાને મુયોગ પ્રાપ્ત થશે તો તેમાં તેટલો યોગ્ય સુધારો કરી શકીશ.

આજપર્યંત મેં સાધારણ કાગળપત્રો સિવાય કંઈ પણ લખવાનો પ્રયત્ન કરેલ નહિ, પણ શ્રીયુત વરેરકરનું પ્રખ્યાત નાટક “સત્તેચે ગુલામ” મેં જ્યારે સન ૧૯૨૨ માં પહેલવહેલું જોયું ત્યારે મને તે ગુજરાતી રંગભૂમિપર ફાઇ પણ એમેચ્યોર ક્લબ દસ્તકે રજુ કરવાનું મન થયેલું, પણ યોગ્ય અવસર ન મળવાથી લાંબો વખત સુધી હું કરી ન શક્યો; પણ આશરે ૧૯૨૮ માં મારા સ્નેહી ભાઈશ્રી રસીક ટી. વીણુને હું એ નાટક જોવા લઇ ગયેલો અને તેમને તે એટલું પસંદ પડેલું કે એમણે પણ તે રંગભૂમિ પર રજુ કરવાનું

મને કહેલું અને અનુવાદ કરવાનું કામ હિંચકેલું; પણ ચોક્કસ કાળો-
વચાત તે બાઈ પણ ન કરી શકવાથી એમનું એમ રહી ગયું; ત્યાર
પછી છેવટે મેં ગઈ સાલ શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાબાઈ જાગીરદારની
મદદથી અનુવાદ કર્યો, ને તે અનાવરતને હું શ્રીયુત વરેરકરને મળેલા તેજ
મારો પહેલો પરિચય; અને તેનુંજ પરિણામ આજ પુરતકરપે—‘સતેચે
શુભામ’ પછીનો આ મારો બીજો પ્રયત્ન—આજ આપના
હાથમાં મુકી શક્યો છું. વડીલ તરીકે જે ઉત્સાહ અને પ્રેરમાદન
શ્રીયુત વરેરકર મને આપી રહ્યા છે તે બદલ હું તેમને દમેશને ત્રણી
છું; અને મને વારંવાર યોગ્ય રદાય શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાબાઈ
જાગીરદાર તરફથી મળતી ગહે છે તે માટે હું તેમનો પણ દમેશનો
આભારી છું.

વિકૃલકાસ ઠાકોરનાસ

* ગાયન (૩)

[૫૯ ૨૬ માં ઉપવસા મગદીનો ગુજરાતી અનુવાદ]

લાવણી

દ્વાર તપ્તી દાં સ્વારી પધારી ગઈ રે ગસ્તા પરે
મહેલાણી લોક તણે બપોરે;
કોઈએ બાલા, કોઈએ દાસ ધરી સત્યો સ્વામ જનીકની
દેશનું ચામર પાસખી પરે :
આમાસ જુદ જાત તમારી દેશની હું ધરી
ધુમો ગઈ પાસખીની પામે રે,
લાન મારીને દાખ કાઢી મને
રંગી ગદ્દા પરે .
ત્યાં થઈ મુશાઈ જન્દા મારી રે
પાટોળી પામે જાગ માચું; કાચબીમાં રેડી ઠપકાપું,
જનિનું મમજી પયું -
નાં એમનું કામનું આપું મોટા લોકે બારી
આમરી અખારી સગામી.

પ્રસ્તાવના

“મારે તમને ખાસ આગ્રહ છે, કે આ નાટકની પ્રસ્તાવના તમાર જ લખવી.” નિષ્ણાત નાટ્યકાર વરેરકર મામાનો એકવીસમી ઑગસ્ટે આ રીતનો ‘ઑર્ડિનન્સ’ છૂટયો કે તરત તેમનું ‘સતેયે ગુલામ’ નાટક યાદ આવ્યું : દક્ષિણી મામાસાહેબ ઠેક ગુજરાતી મિત્ર સૂઝી સત્તા અજમાવશે એમ મુદ્દલ માનેહું નહિ ।

સુતાના પ્રકાર પાઠીને કહું, તો તેમને તેમ કહેવાનો અધિકાર ખરો ! પંદરેક વર્ષપર એક મરાઠી મંડળીએ લજવેલો ‘મૃચ્છકટિકમ્’ જોયો, ત્યારથી ગુજરાતી રંગભૂમિનો મોહ આસરતો હતો અને દક્ષિણી મંડળીઓના કલા, સંગીત અને નૈસર્ગિક અભિનયમય નાટ્યપ્રયોગો પ્રત્યેનું આકર્ષણ સંવર્ધિત થતું હતું. તેમા મામાસાહેબના છેલ્લા સદ્વાસે વળી ઓર ઉમેરણ કયું. અનાયાસે જ પ્રસંગ એવો ઉપસ્થિત થએલો, કે-આંજી નાખતી જાહેરાતથી લલચાઇને એક નવો ગુજરાતી ‘ખેત્ર’ જોવાની ખયગત કીધા પછી લગલગ બીજે જ દિવસે, મુંબઇની મરાહર ‘લલિતકલાદર્શ’ મંડળીનો ‘સન્મન’ (અને ત્યાર પછી મામાસાહેબકૃત ‘સંન્યાસામા સસાર’) નાટ્યપ્રયોગ જોવાનો જોગ બન્યો, અને ગુજરાતી-દક્ષિણી મંડળીઓની લજવણીનું નીરિક્ષણપરીક્ષણ, તટસ્થ પ્રેક્ષકની દષ્ટિએ વળી પાછું તાજેતરમાં થયુ. ગુજરાતી અને દક્ષિણી; બંનેના તખ્તાપરનાં ચિત્રો, બંને કીકીઓમાં તાજાં જ તરવરતાં હતા. ઓટલે આંખો અને અકલે નિષ્કર્ષ એવો કહાડેલો, કે ધગકા, ધમધમાટ અને ચટકાંધુક્ત એનચાળાથી વારપૂર પેલો ગુજરાતી ખેત્ર કૃવળ “ખેલ”-તમાસો હતો; જ્યારે શુદ્ધ અર્થમાં જોને સર્વાગસુંદર

“નાત્યપ્રયોગ” કહીએ, તે દક્ષિણી મંડળીનો જ. ત્યારથી, પૂછે છે તેની આગળ એકની એક જ માત્રા ઘૂંટનો આવ્યો છું, કે ગુજરાતી રંગભૂમિ વિશે આદર્શ સ્વપ્ન સેવનાર સાક્ષરમૂર્તિઓએ દક્ષિણી મંડળીઓનો સમન્વય સાધ્યે જ છૂટકો છે.

તે સિવાય ગુજરાતી રંગભૂમિના ઢંગ સુધરે તો તેને જાદુઈ કે ચમત્કારી જ કિરસો માનું ! વિચારને વ્યવહારમાં ઉતાર્યા સિવાય કાંઈનો વ ને કશો પણ સિતારો સિકંદર થયો સાંભળ્યો છે કદી ? ગેટ કે બર્નાર્ડ શૉ કે ક્રાન્સનો મોસિએર કે રિચીશ હબ્સન કે રશિયન ચેરોફ કે આપણે ત્યાંના હુરીન્દ્રનાથ કે રૂરીન્દ્રભાણુનાં સફળ એટલા જ બીનખર્ચાળ અને મહેલ્લાના ચોકડે ચોકડે ભજવી ચકાવ એવાં સરળ નાટ્યવિધાનોની કેવળ વાતો કરવાથી રાત્ર્ય-સમાજના ‘બળતા પ્રશ્નો’ વિશે સાચો પ્રભમત દરગિજ કેળવાવાનો નથી.

મા મા સા હે બ આગળ પ્રસંગોપાત આવા જે ઉમરા દાલવતો, તે ખાનમાં રાખીને આજ તેઓ ‘સત્તા’ અજમાવવા તૈયાર થયા હોય તો તે બનવાનું છે. ખેર ! નોકરશાહીની જગમહેર સત્તા જેની એ નિર્દય સત્તા નથી, પણ મૈત્રીના નાતાની સહૃદયશીલ મમતાપુકત સત્તા છે; એટલે તેવી ‘સત્તાએ ગુલામ’ નહિ, પણ પૂજક બનવાની તેમણે તક આપી તે બદલ મારે તો તેમનો અહેસાન જ માનવો પડે.

હવે ‘પતિત પાવન’ નાટકનું વિદ્યાવલોકન કરીએ. એમાં, જીવનના મ સેત્ત્વવાસ નેટલો જરૂરી, રૂપરચારૂરણનો પ્રભ છખાયો છે. જેમ ધર્માન્યનાને ભોંતે ક્રિદ્યાનરેહીઓની સંખ્યા વધારી મૂકીને દેશના જાવનશાખ જાવાઓની સંખ્યાને આપણે તેડી રવાા ળીએ, અને પ્રજાસિદ્ધાંતી પરંપરાથી, કુસુમપ્રકાશિકાએ સરખી દન્યાઓને જાગવિષવાઓ બનાવી, એ સમર્થ સંસ્થિને વેરવાવાડે વંદી

જવા દઇએ છીએ, તેમ અન્ધશ્રદ્ધાથી બિલકૂલ બેવકૂફ બની જઈ, દેશની સાત કરોડ નેટલી વિરાટ અંત્યજાકિતપર ‘આભડછેટ’ નામનું આપણે સીલ લગાવીએ છીએ અને પરિણામે આપણે શક્તિના પાંગળા બની, તુરંગનું આંગણું એવીએ છીએ-આ પ્રધાનમંત્રિ સમગ્ર નાટ્યવિધાનમાં યુધ્ધાયલો છે.

એ અંત્ય જ-દલિત-પતિતવર્ગના હાથ કેવી કંગાલ બેવાય છે ! મેલાંધેધાં આંગણાં વાળીખૂરી અરિસા જેવાં સ્વચ્છ રાખવાં, કે ગન્ધાતાં ચામડાંને કેળવી, કમનીય સ્વચ્છ ઉપયોગી બનાવવાં, એ એવી વિષમ એટલી જ સૂઝાળવી સેવા છે, કે બાહ્ય કૌશલ્ય કે વૈશ્યજાતિને તો સાવ સુગ ચડે; એવી કપરી સેવા અદા કરનાર શક્તિની ભક્તિ તો ક્યાંય રહી, પણ તેના પ્રત્યે નરાતાર બેવકૂફ બનવાની નમણાઇ વાપરીએ છીએ ! આ નાટકમાં એક પાત્રના મુખમાં જે પ્રશ્ન મુકાયો છે, તે સ્ફુર્જતા તીર સરખો તીક્ષ્ણ છે. તે પૂછે છે કે મેલાથી મેલા બનતા આપણા હાથને છેડી નાખીએ છીએ કે ધોઇને પાછા અંગના સંગીજ રાખીએ છીએ ? અંત્યજ સદૈવ મલિનદેહી હોય એમ કાણે સિદ્ધ થયું છે ? છતાં તેને શા સાફ તરછટ તરછોડાય છે ? ‘છડિયન,’ ‘કાલાઆદમી’ કે ‘નેટીવ’ કહીને દરિયાપારની પ્રજા ન્યારે દિન્દીવાનોને હલકા પાડે, ત્યારે તે વિરુદ્ધ પ્રચંડ વિરોધ ઉઠાવતા તૈયાર; અને આપણા જ દિન્દી બિરાદરોને કહીએ કે તમારો તો આભડછેટોઆ અવતાર ! કેવો નફ્ટ બચ્હાર ?

—અને પછી એ જોશિપાળા અવતારની કેવી અવહેલના થાય છે ! સ્નાત્તોદ્ધારનાં દરેક દેશી દાર બીડાયલાં બોલેને તે જોગ-છરજામ કે પાદરીને પનારે પડે છે અને રામાનો રહીમ કે હેમાનો દંટર બની, હેટપેંટના લેખાસમાં સત્તજ યજ્ઞ, આપણી સામે જાતી કહાડોને હિન્નત મસ્તકે ખડો થાય છે : પ્રસ્તુત નાટકનું શામલ

પોત આ જ પ્રકારની અવન્ત લીલાતું હજાર દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. ચમાગતી ચામડીથી મહાવલો શામસ, 'સાહેબ'શાહી સ્વાંગ સજ્જતાં જ, એકવારની એ 'નિંદા' વ્યક્તિ આગાદ વન્દનીય બની જાય છે : પડી એની સાથે હસ્તધૂનન કરો, કે મહેરબાની મેળવવા સાર. એક કદમ આગળ વધીને એ જ ટેમણ પર ટિફિન થયો : તેથી આપણે આપણી સનાતન 'પોઝિશન'માં પડ્યર પડ્યું નથી માનતા. બદલે વર્તમાન સંસ્કૃતિની સમ્મતા જળવાય છે—એમ માનીએ છીએ ! એ જ પ્રમાણે નાપાક બનેલાં કપડાં, રામામાંથી રહીમ બનેલા બિરાદરને આકાશીને પાક બનાવીએ છીએ ! આ અધોર અન્ધશ્રદ્ધા ! આ નહોર પ્રજ્ઞાસિકાવાદ ! આ કહોર માનસ ! હંપાપૂટા હિન્દુસમાજ સિવાય, જગતની સપાટી પર, બીજો ક્યાંય આ નગણી નીતિ નથી શકે નહિ. મગજના તંદ્રાય તંત્રએને ય જામત કરનારા, સંત્ર પાત્રનાં વચનો વાચો; તે કહે છે : " મહારની હાકરી નાપકથુને ત્યાં રહી, તો તે પૂજવાને સાચક કરે છે ! આજકાલ જાત છપાગપા નેવું' સુખ નથી. પ્રામાણિકપણે જે પોતાની જાત જાણાવે છે, તેને ગરદમાં ઉઠાવને ય રજા નથી, તથાપિ તે જ વ્યક્તિ વટલાઈને િરિસ્તાન બની જાય, તો એને એમવાને માનભરી બેઠક મળે છે. આ હિન્દુસ્તાન ! "

—આ ને હિન્દુસ્તાન ના એ હિન્દુસમાજનાં નજારાં તો જુઓ ! ગુરુવારપૂજ્ય વિશે સ્મૃતિપુરાણોનાં હમિયારની ધાર કાનિષ્ઠ ગણનારા એમાંના જ પેલા— " જન્મના જાવતે શુદ્ધ"—મુજ પ્રભે મમૂર્તી આંખમિંઆમજૂં કરે છે ! પૂણું પુંડે અરી અરપૂરવતા કણ ! મન્ડા વિચારની, મલિન આચારની કે માત્ર જગતનારની ? બદ્ધજ્ઞની કુખે અરતરેતો અર પીણાનાં મીઠા (!) પીણાં થીતો દોલ અથવા આ નાટકમાંના રાજેરાજ મરખા ધ્યાનપુરો અમારનાયા શાંદિ મહા રાંધવામાં અપૂરનો રસાસ્વાદ માજૂતા દોલ છતાં તે

અસ્પૃશ્ય નહિ; અને સંતુ કે જિની જેવાં, જાતિ, અને ગુણ કમે
ગોરવવન્તાં, ચોક્ષધિયાં ધન્ધદારી અસ્પૃશ્ય ! તેવું દાનવી દશ્ય !

નૃત્ય સંગીત જેવી રસિક બહુ સર્વોત્કૃષ્ટ કલાનાં નિર્મળ
ભોજ્ય-ભોક્તા જે ઉતરતી પકિતમાં મૂળતાં હોય, તો તે કલામૃદ
કેવળ દિન્દુસમાજમાં જ : બાકી કવિવર કાલિદાસે તો
ભાવવિકાની ઉચ્ચાસને જ પ્રતિષ્ઠા કીધેલી વંચાય છે. પ્રસ્તુત
નાટકમાં એવું એક પાત્ર દષ્ટિગોચર થાય છે અને તે જોહરા. જોહરા
માત્ર 'નાયક' નથી; તે સંગીત-કલારસજોની 'નાયક' છે, તેનાં
લોચનમાં વિકાર નથી, પણ મત્તાવાતસલ્પની છલકાતી અમી છે; તેવું
હૃદય, નિજ કલાને, ટંકશાળનાં જડ બીજાંથી વેચવા મુદ્દય ટમટમતું
નથી, પણ જે કલાવિદ છે, કલાના જે પૂજક છે, તેને તેનો સાદર
સાક્ષાત્કાર કરવા જેટલું એવું દિલ દિવાવર છે-ટુંકામાં, કર્મમાંથી
ઉગેલું કમળ દેવચરણે ચડવાને જ હાયક હોય છે, તેવી સર્વાંગે
સમુર્જિત Character વાળી જોહરા, તે 'નાયક' ના લેખાશમાં
છે વારતે જ ડિસ્પ્રેસકલાસના ઉદ્ધારક (!) સર્જેરાવ જેવા
સનાતનીથી પ્રથમ દષ્ટિએ અપમાનિત થાય છે:-તેમજ,
એને ત્યાં નોકરી કરવાથી પૂરેપૂરો સંતુષ્ટ છતાં 'અણપુત્ર'
બૈયો, જિની-સંતુ જેવાં ચમારકુળનાં મંતાનોના સ્પર્શથી પોતાનો
ધર્મ રસાતાળ પહોંચતો માને છે, ત્યારે તો તેમના પર ચિકાર કરતાં
હયા વધારે છૂટે છે.

સિદ્ધ હૃદય નાટ્યકારનું કામળ હૃદય ચિકારની કિનાર સુધી
પહોંચ્યું લાગતું નથી; નહિ તો તેઓ આ નાટકમાં બંડખેારી પૂરે-
પૂરી જ જમાવત-સમસ્ત અત્યજવર્ગનો, તેમણે બહોરેલી સેવાપરથી
હાથ ધોઈ નંખાવીને: અને ત્યારે જ રહિરીહા દિન્દુસમાજની ધર્માન્ધ-
તાનો આખાદ મૃત્યુષ્ટ રણકો ઉત્ત-અત્યજવર્ગ બેઠો બળવો
જગાડીને આજની ઠીસગંદી જનતાને ચાનકે તે પહેલાં જ, પ્રસ્તુત

નાટકના ત્રીજા અંકમાં એ પતિતવર્ગને પાવન સ્વરૂપે અપ-
નાવી લેવાયલો જોવાય છે જ; અને તે રીતે, અમૃતસંજીવની જેવું
સંજીવ પાત્ર, સમાજમાં વ્યાપેલા અરાજકતાના કાલાહળ જેવા કે
ખેતાન અનેલા દિન્દુપ્રથાના ખસરા જીવનસંમીતના જે ધાંધળિયા
સરોદ નાટ્યારમ્ભે રણુજીવાવે છે, તે સરોદ નાટકતિ મધુમધુગ
અને કર્ણપ્રિય બને છે. અધાર નિઝામાં ધોરતાં 'સનાતની' જીવડાને,
વ્યંગ્યોક્તિમય પુષ્કળ ઠોક લગાવાય છે, જોહરા, સંજીવ, સંતુ, જિની
અને મિટ્ટી સુધા તરફથી છટતાં વચનચર વડે શામર્સ અને
સજેવાવનાં ચક્ષુ પરનું પડળ-આવરણ નષ્ટ થાય છે, તેમને ખરી
બ્રહ્મતા કષ્ટ, તેનું જ્ઞાન થાય છે, ધમંડનાં પાખંડી પારાયણ સરકી
જાય છે, જુમિકા સ્વચ્છ થાય છે અને અંતિમ ભાવના ઉચ્ચરાય
છે, કે "અસ્પૃશ્યતાનું" નિવારણ. એ જ અમારા દિન્દુપ્રથાનના
ભરતવાક્યનું ઉદ્ઘાપન."

ઉદ્ઘાપનના એ અમૃતચોષડિયા વારતે બાહ્ય ક્ષત્રિય
ને વૈશ્ય શુદ્ર જેવાં નામાભિધાનનું નિકંદન નીકળવું જોઈએ અને
કર્માનુમાર આતુર્વર્ણ રચાઈને, શિક્ષક, રક્ષક, પોષક, ને સેવક જેવાં
નવીનતર નામાભિધાન અંકિત થવાં જોઈએ. આપણે ધ્રુવજીએ કે
પ્રસ્તુત ભાવનાના ફલિતાઈ સાફ મદ્દર્શિ દયાનન્દના પુનર્આવતારથી,
તપોવન જેવી આ પુરાણપ્રસિદ્ધ પુણ્યભૂમિ ફરી તીર્થસ્થાનરૂપ બને
અને "દક્ષરઆપા" જેવા અસંખ્ય ભારતપુત્રો, પુનર્વિધાનના એ
પુણ્યમન્દિરે પૂજારીપદે સ્થપાય.

બજેવ/૮૭
અમદાવાદ

}

કેશવ હૃં શેડ

ਅੰਤ ਪਹੇਲੋ

સ્થળ : પુનાની સદાશિવ પેઠમાંનો જુનો વાડો

સમય : સાંકળનો

પાત્રો : સંજીવ, સુધા, સર્જેરાવ, શામર્સ, જોહરા અને સંતુ

દ્રશ્ય :

[વાડાની આગળની ઓસરી પર સંજીવરાવ સાઠે બેઠેલા છે. ઓસરીની સાંમે કાતરકામવાળો લાકડાનો દરવાજો છે. એની બન્ને બાજુ એવી જ બે બારીઓ છે. ઓસરીપર લાકડાનો કઠોરા છે અને ત્યાં આગળથી જ બહાર જવાનો રસ્તો પડે છે. ઓસરી પરથી ઘરમાં જવાની બે બાજુએ બે દરવાજા છે. ઓસરીની બન્ને બાજુએ અગ્યવસ્થિત પડેલી થોડી ખુસીઓ અને એક જોળ ટેમણ છે. ડાબી બાજુની બારીના ખૂણા આગળ એક દીપોલ પડેલી છે. જમીનપર એતરંજ પાથરેલી છે અને તેના પર મધ્યમાં એક ગાંધીઓ બીજા-વેલો છે. વાડાનો બહારનો કઠોરા નવી ઢાંચનો અને અંદરનું કાતરકામ જુના જમાનાનું ! એવું આ નવા-જુનાનું વિચિત્ર મિશ્રણ સ્થળે-સ્થળે દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. જુની ઢાંચની બીંતતા યુગ્માબી રંગ પર કાળમગવાનની કાળજકાળી છાયા પડવાથી આ નવાજુનાના ધિંગાણામાં કાળમાનનો સ્થામ દાય પણ જોવામાં આવે છે. ગાંધીયાપર આમનેમ વિધવિધ પ્રકારનાં વાદિત્રો પડેલાં હતાં. સંજીવરાવ તેની જ મધ્યમાં બેઠેલો છે.

જુના નવાની આવી બેજસેળથી પરંપરાગત ચાલુ આવેલી નાન્દી કેમ ચરે દરવી ? ઝાંઝ વગાડનાર સુવધારે કમળનો હાર પહેરી પાંચડીનું ખોખું ચડાવ્યું એટલે હાલતી નવી ઉશ્કેટો અબોડો બાંધતાં

આગળ-પાછળ જોવાની નહિ. બિચારા સુત્રધારનાં ગાયન તો કાંઈજ સાંભળતું નથી. કદાચ એ એને મ્હોડે પથ્રુ નથી હોતાં. તેથી કાંઈ પણ રીતે તનસા પેટીનેા ઘોંઘાટ કરીને પ્રેક્ષકોને આકર્ષવાની સંજ્ઞાવરવાને સુચના આપવામાં આવી છે. સંજ્ઞાવરવા બહો પ્રેમાળ તરુણ છે. એનું વય અઢાર વર્ષનું છે. જદનપર સ્વચ્છ ખમીસ અને મુલામય પોતનું બારીક ધોતિયું, એજ એનો પોષાક. આંગળીમાં હીરાની વીંટીઓ અને હાથે સોનાનાં કડાં, એની શ્રીમંતાઈની સાક્ષી પૂરતાં હતાં. નાન્દી યયાની પ્રેક્ષકોને પ્રતીતિ થાય એટલા વાઘોના અવાજ સાથે નાટ્યવિધાનનો આરંભ થાય છે]:—

*

*

*

સંજ્ઞવ—મલિતકળાનો શાખ હોવો તે કાંઈ ગુન્હો નથી. આ દિલ્લખા લઈને હું આમ વગાડતો બેઠો, એટલે દરેક ડોળધાણુએ મારી ખોદણી જ કરવી શું ? માધુર્યનો મહદ્ પ્રેમ જેને સમજનો નથી-સંગીતનો રણકાર જેને ગમતો નથી તેને મથેડોજ સમજવો ! અરતુ, મલિતકળામાં માફ મન રામ્યું, અને તેને માટે મેં થોડો સમય ખર્ચ્યો, તેમાં આ મુજબોના ડોળા પહોળા કેમ થઈ જતા હશે વાફ ? ખેર. ત્યારે તો દરે તેમને ચીડવવા સાર જ દિલ્લખા લઈને બેઠકક દિલ્લને બહેલાવવાનો. નહિ-આ તનસાજ ઠોકું કે સારીપેઠે ઘોંઘાટ થાય.-એ કરતાં તો આ પેટીજ ઠીક પડશે. કેમકે મુંગજાની આ ગભી મુગધીજ પેટીનો ઘોંઘાટ સાંભળવામાં ટેવાઈ ગયેલી છે ! (પેટી વગાડે છે) છટ ! આજે કેમ કાંઈ જામતું નથી ? તાલ સિવાય એકલા સુરથી તે શી રમઝટ જામે ! અહાહા ! જાતેજ પેટી વગાડતાં, સાથે સાથે તનસાનો ઠેકા પથ્રુ લઈ ચડતો હોત તો ? બસ કમાલ ! (ફરી તનસા વગાડવા માંડે છે અને તાલના ઠેકાને મળતો ઠેકા દેતી સુધા, ચરણના તુપુર ઝંઝઝણાવતી પ્રવેશ

કરે છે. સુધા સંજીવરાવની પત્ની હોઈ "સોળ વર્ષની સુંદરી" હતી. એના પોષાકમાં પણ જુના-નવાનું પુનારાહી મિશ્રણ એવામાં આવે છે.) વાહ ! વાહ ! એક જરા નર તાવસર : હં ! હં ! એમજ તાવસર. મિલકુલ એતાલ થતી નહિ.

સુધા—હું કદી એતાલ થઈ છું ?

સંજીવ—ખસાસ, બધું જગાડી નાખ્યું. સમના ઠેકાપર મંજૂરનો તાલ આપવો છોડી આ આમ ઉભી રહી અને તાલનો તમેનો કરી નાખ્યો !

સુધા—એ...મકે ? તે હું શુ નાયતી નાયતી આવતી હતી, એમ ?

સંજીવ—ત્યારે નહિ ! બસ, ભગનાસ થઈ ગયો !

સુધા—અને મને હતાલ કરી હોય તેવું શું ? કાલના રીઝલ્ટ-માય નપાસજ ને ?

સંજીવ—હા, નપાસ ! તેથી હું નથી કરતો, જા. આ વર્ષે તો શું, પણ આવતે વર્ષેય ભલેને નપાસ થવાય; પરવા નહિ !

સુધા—એ કાંઈ લાજ ચરમ ! બબ્બે વર્ષે લાગલાગટ નપાસ...

સંજીવ—એતો ઠીક છે કે આ પહેલા મને પરીક્ષામાં એસવા નહિ દીધો; નહિતર એકસામટાં પાંચ વર્ષ નપાસ ન થયો હોત ? તને ખબર નથી. જેને લખિતકળાનો શોખ છે, તેનો ગણિતનો વિષય કાચો હોવો જ જોઈએ. કેરુનાના છત્રે એટલે મોટા ગણિતશાસ્ત્રી : ગાર્લુ શરૂ થયું કે ઉધવા માડવાના. મોટા મોટા રેન્ગવરો જુઓ, એને ગાયનમાં કરી જ ગતાગમ પડવાની નહિ. આટલા મોટા હોદ્દા-માન્ય ટિળક, ગણિતશાસ્ત્ર એટલે એમના હાથનો મેલ, પણ ગાયન સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે—(તમચા વગાડે છે) જવા દે એ

વાત. આમ છે ત્યારે હવે જો, (ફરી પેટી વગાડે છે) મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ગણિત સિવાય ચાલતું નથી, ગણિતને જલ્દી જો સંગીત હોત (તબલાપર થાપ મારે છે.)

સુધા—જસ કરે હવે તમારાં વખલાંના ટપકા!—મારી તો સરખી સમાણી સદિયરો હાંસી કરે છે. તમારા જેટલી ઉંમરની તો છોકરીઓ મુઠ્ઠાં હવે ગ્રી. એ. થવા લાગી—

સંજીવ—That's it! એટલે જ અમે પાછળ રહેવાના. છોકરીઓ સાથે હરિકાષ્ઠ! ગજબ નવાઈ! તો તો પુનાતું નામ જ છુડેને? શું કરવા આ પુનામાં જન્મ લીધો? એના કરતાં મુંબઈમાં—

સુધા—હવે જાલ મેલો. બધું સારી પેઠ સમજું છું. બધું આતે શા હંગ! આખો દિવસ ગાવું ને બખતવું? લોક મને ટાકી ખાય ને મારે નીચું જોવું પડેને; અહિં તો મુવું ગાયન જ બધ ન થાય! આજલગી તો શિખવવાને ગવૈયો જ આવતો હતો; પણ હવે પેલી મુઠ્ઠ કોણ આવે છે તે? લોક તો મને જાણે પીખી જ નાખે છે. બેરાંને શિખવવાને પુરૂષ ગવૈયાઓ જાય છે—મોઢા ખાં સાહેબો મુઠ્ઠાં જાય છે—પણ અહિં તું જગત્ તો ઉમડું જ ખુલે. છે!

સંજીવ—તું બૂલે છે; ઓળોને ખડુમાન અપાયલું જોષને તારા જેવી ઓળે તો ઉઘટો આનંદ થવો જોષજો. પરીક્ષામાં મેં જેમ એ લોકને ખુશખુશાલ આગળ જવા દીધા, તેમ ગાવામાંયે તેમને ગુરુમાન આપ્યું છે. મારા આ નવીન સુધારા માટે તારે તો મને ઉમટાં અભિનંદન દેવાં પડે.

સુધા—જુઓ, તમે મને સાવ સ્પષ્ટ વાત મુખાવી દેવાની ફરજ પાડો છો, હાં! બોલો તે નાપકણ છે ને?

સંજીવ—ખેલક, તે ગાનારાઓની નાયકા છે, અને સમસ્ત દેશમાં એના જેવું સંગીતમાન જીજ્ઞા કોને છે ?

સુધા—તે હું શું જાણું ? પણ એટલું તો ખરૂંને, કે ગાતાં જ શીખવું હોય તો ગવૈયા પાસે શીખવું જોઈએ. પણ આતો મુઠ—

સંજીવ—ખમરદાર, મારા ઉસ્તાદને ગાળ દેશે તે મારાથી નહિ સાખી શકાય, સમજી ?

સુધા—ઉસ્તાદ તો આગાદ ! પીટી પૈસાખાઉ !

સંજીવ—સંગીત શીખવવા માટે તે એક પૈસાની પણ આશા રાખતી નથી.

સુધા—સંગીતનું તેણે સદાવન ખોલ્યું હશે ! જાણું સમજી છું. કાંઈ બોટમામી નથી, સમજ્યાને ? એવી વેશ્યા મારે આગણે ન જોઈએ !

સંજીવ—તારે આંગણે ? ત્યારે આ ધર માર નહિ ? ઠીક છે; તો અમે જ એને આંગણે જમશું હવેથી.

સુધા—જવા હાલ તો ને ? આવા ઢંગ મને નહિ પરવડે.

સંજીવ—વાહરે સીરવભાવ ! અરે ! એ તો મારા આપુની દાદીની દાદીની જગ્યાએ શોભે એમ છે.

સુધા—એ કાંઈ એટલી બધી ડોશી નથી. ગાવાનું શીખવું છે તો અહીં મારી નજર મામે જે શિક્ષણ લેવું હોય તે લ્યો; અને બીજું સાંભળ્યું કે ?—સર્જેરાવ બાપા આવેલા છે. માટે ચાર દિવસ તમારે સંગીતશિક્ષણ બંધ રહેશે તો ચાલશે.

સંજીવ—અત્યાર સુધી સર્જેરાવ ‘ગાહીયન’ હતા. હવે હું સગીર મટી વયમા આવ્યો. તે મારી ખિસ્કત હવે મને પાછી સોંપનાર

છે, તેથીજ, મને લાગે છે, ગાર્ડિયનગિરીનો અધિકાર તું તારા ચેતાના હાથમાં લેવા લાગી છે ! તે કાંઈ ચાલશે નહિ. આ કું આમ પેટી વગાડતો બેસીશ, કાશુ મને અટકાવે છે તે જોઉં તો ખરો ?

[સર્જેરાવ પ્રવેશ કરે છે. સર્જેરાવ જાતે મરાઠો (દ્વિતીય) છે. એનું વય આશરે પંચાવન વર્ષનું છે. ચહેરા પર કરચ્ચામિયો વળેલી છે, તો પણ મુખમુદ્રા ગંભીર છે. એણે શેરવાની સુરવાળ પહેરેલી છે અને માથે વડોદરાશાહી રાતી પાપડી પહેરેલી છે. શેરવાની પર જરીનો કુપટ્ટો, સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણીઆ દબે ઝોટેલો છે.]

સર્જેરાવ—વાહ ! આખો દિવસ પેટી જ વગાડતો લાગે છે !

સંજીવ—કેમ લાગે ? કાંઈ કાંઈ વેળા દિશરૂબા લઇને પણ થોડો વખત બેસું છું. તબલા...સીતાર પણ કાંઈ બિલકુલ બાબુએ નાખી મુક્યા નથી.

સર્જેરાવ—સંજીવ, બેટા, તું સમજણો થયો. આવી મૂખાંધ હવે તને ન જાણે, જે પેલી તારી વહુ, કેવા ઉતરેલે ચહેરે ઉભી રહી છે !

સંજીવ—તે તદ્દન મેથેમેટીશીયન છે, બાગ્યાસાહેબ ! વિલાયત મોકલો હોય તો સિનીયર રેંગસર પણ થઇ આવે; એટલો બધો એને ગાયન માટે તિરસ્કાર છે.

સર્જેરાવ—આ શું ? આટલી વયે હવે કું તમને લહું એ અયોગ્ય કહેવાય. કું જાતે મરાઠો. તમારા બાપુના પ્રેમને લઇને તમારો ગાર્ડિયન થયો. તમારો બ્રાહ્મણોનો વહેવાર આજ સુધી બ્રાહ્મણોની રીત પ્રમાણે ચલાવ્યો. કોઇપણ મને બદનામ કીધો નથી. તમે પણ આજ લગી મારું વચન ઉઠાપ્યું નથી. તમારા લાડકોડ પૂરવા માટે આ આઠ વર્ષમાં મેં તમને કોઇ પણ વાતમાં નિષ્કારજ આડખીલી નાખી નથી; પણ હવે પછી જે તમે આમ જ કરવા માડો, તો મારા સિદ્ધાંતથી, તમે સગીર મરી વયમાં આવતા જ બગડ્યા, એવો મારા

પર આરોપ આવે કે નહિ ? આજે ચામર્સ (Chalmers) સાહેબ આવવાના છે. તે તમારા બાપુએ સ્થાપેલી બેંકના ધણા જુના મેનેજર છે.

સંજીવ—ભોમ મળ્યા ! ફરી પાછો ગણિતનો સવાલ આવવાનો ! સર્જેરાવ બાબા, મહેરબાની કરો. મને તે કહો, પણ આપણી પાસે રૂપિયા, આના પાઇની વાત નહિ જોઇએ ચામર્સ સાહેબ આવશે તેમને પણ હું એજ કહેવાનો.

સુધા—મને તેમ ઝરડી મારવાનું નથી, હું કે ! ધરતી ઇંજન પર પાસે સાચવવી જોઇએ એમ તમને નથી સમજતું ?

સંજીવ—તો પછી તેમને એમ જ કહીશ, કે હું સગીર જ છું. સમજણો થવાને મને હજી ત્રીસ ચાળીશ વર્ષ લાગશે. બેંકના વહિવટ સંબંધમાં અગાઉની માશક સર્જેરાવ બાબા સાથેનો જ વહેવાર ચાલુ રાખો.

સર્જેરાવ—સુધા, અહીં આવ બેટા, આ તગલા પેટી અંદર લઇ જઇને મુકે જોઈ (સર્જેરાવ પણ ગણિતશાસ્ત્રી હતા શું ? બિચારી સુધાએ મોઢેરાનો હુકમ માન્ય કીધો.) સંજીવ, ચામર્સ સાહેબ મોટા સન્નન માણસ છે. (બેંકના મેનેજર હમેશાં સન્નન જ હોય છે.) યુરોપીઅન લોકમાં એવો પ્રેમાળ માણસ કવચિત જ જોવામાં આવશે. (કેવું અમાન ! બધા જ યુરોપીઅનો કાંઈ પ્રેમાળ નથી હોતા !) આપણી બેંકની એમને બહુ કાળજી છે....

સંજીવ—શામાશ ! તો તો મારે કશું જ જોવાનું રહેતું નથી.

સર્જેરાવ—કેમ નહિ ? આપણો વહિવટ આપણે જ સંભાળવો જોઇએ. ખીજને જોખે પાણી પીવાથી તરસ છીપતી નથી. એથી તો કદાચ ખીજની શુદ્ધિ પણ બ્રષ્ટ થાય. સંજીવ, આવી જીદ હવે તને હાજતી નથી. ફરી જોની એજ વાત આવી, આ સુધા બે વખત આવો ઘોંટાળો થયો.

સંજીવ—સર્જેરાવ ગાગા, એ ઘોંટાળો જ કાઢી નાખો. હું હતા તેવો જ હજી સગીર છું. કડો, તમારે ને મારે આં બંન્ની પંચાત શું કરવા જોઈએ ? હું સગીર છું. તમે મારા પાલક છો. શામસી સાહેબને પણ એમ જ કહો. આજ શગી મેં તે મને કહી જોયા નથી, હવે પછી જોવાની મારી ઇચ્છા નથી. એમની સાથે મને પુરૂં ઇમેજ સુદ્ધા બોલતાં આવડવાનું નથી.

સર્જેરાવ—એની શીકર તારે ન કરવી. એમને મરાડી ધણું સારી રીતે બોલતાં આવડે છે.

સંજીવ—મરાડી નહિ અને ઇમેજ પણ નહિ. હું મારે અંદર જઈને દિલ્લગીયા વગાડતો બેસું છું. જોહરાખાઈ આવે તો તેમને અંદર મોકલી આપજો એટલે પંચું.

સર્જેરાવ—જોહરાખાઈ ? જોહરાખાઈ કોણ ?

(જોન શામસી આવે છે. શામસી બીજા સાહેબોના જેવોજ સાહેબ હોઈ તેનું વર્ણન કરવું અસ્થાને ગણાય. પ્રાતિક બેઠને કીધે દિંદોઝીમાં છે તેવો એમના પોપાકમાં બેઠ ક્યાં હોય છે ? એમનું વય આશરે આલીસ વર્ષનું છે. અંદર આવતાં જ એ આમતેમ જોવા લાગે છે. પુનામાં હેટસ્ટેન્ડના પ્રચારનો પગપેસારો હજી થએલો ન હોવાની ખુશી પર લાકડી—ટોપી ટુકીને તેમણે સર્જેરાવની સાથે હસ્તપુનન કર્યું.)

સંજીવ—આ...લો, જરામ આપવામાંથી તો છુટ્યો ! (ડાબી બાજુના દરવાજેથી અંદર પ્રવેશવા જાય છે.)

સર્જેરાવ—Good day Mr. Chalmers (સંજીવરાવને

પકડી આણીને) આ અમારા સંજીવરાવ, તમારી બેંકના સંસ્થાપકના ચિંરજીવી, અને બેંકના હાલના માલિક

શામર્સ—Glad to see you, my boy ! સાહે સાહે-
બની આખાદ બીજી પ્રતિમા જ ડેખાય છે !

સંજીવ—Glad to see you મીસ્ટર ચામાર્મ (શામર્સ
અમકે છે) સર્જેરાવ બાબા, ઉચ્ચાર ચુક્યો લાગે છે !
(આ બોટો ઉચ્ચાર જાણી જોઇને નહોતો કરેલો શું ?) મેં રપેક્ષીગ
પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો. આ ઇમેજના રપેક્ષીંગો જ બારે અણુધડ !

શામર્સ—કંઈ હરકટ નહિ...કંઈ હરકટ નહિ. મુંબઈ આવીને
રહેશો, કે બધા ઉચ્ચાર આપોઆપ સાફ સુધરી જશે. મને જ
જુઓને, વિલાયતી માનસ. પા મરાઠી કેટલું સુંદર બોલું છું
What do you think Mr Salvi ?

સર્જેરાવ—વાહ ! વાહ ! એમાં કાંઈ પૂછવાનું હોય ? આપનું
મરાઠી અસ્સલ મરાઠાને પણ શરમાવે.

સંજીવ—હું હવે જાઉં છું. માઈ માયું દુઃખે છે. (જવા
માંડે છે.)

શામર્સ—Wait a minute, please : મીસ્ટર સાલવી,
બેંકનો વહીવટ હવે પછી આ એમની સહીડી ઠવે જોઈએ. નિગાન
એમની સહીનો આચોરીની લેટર તો મને મળવો જ જોઈએ. આજ
ટણે ડિવસની ટમામ આપટમો એમની એમ સ્ટેડીંગ રાખવી પડી
છે. સંજીવરાવ, તમારી સહીની મને જરૂર છે.

સંજીવ—મારી સહીનો એક સિક્કો બનાવી લ્યો. રોજ રોજ

સહી કરવાની મને કુરસદ ક્યાં છે ? તમે મુંઝામાં, હું અહિંયાં-પુનામાં...

શામસ—ટમે મુંઝા જ આવો. મારી નજર આગળ ટમારે રહેવાનું ચરો. કે ટમે ભાપામાં ઇંગ્લીશમેનોને પણ છક્ક કરી નાખશે.

સંજીવ—(સ્વગત) ચક્ર છે. હાથમાં જ ને હું ઇંગ્લીશ બોલવા માંડું તો ઇંગ્લીશમેનો પણ છક્ક ચક્ર જાય. પણ એમને છક્ક કરી નાખવાનો મેં હજી નિશ્ચય કર્યો નથી. (અહેર) મીસ્ટર ચામાર—નહિ શામા—નહિ શામસ, તમને ગાતાં આવડે છે કે હં ?

શામસ—Of course, music is my sole pleasure in life.

સંજીવ—મરાઠી કે હિંદી ?

શામસ—Of course ! મરાઠી નહિ પણ હિંદી ગાયન મને સારી રીટ સમજાય છે.

સર્જેરાવ—ચહા સાવચાને કોઇને કહ્યું કે ? (ખંડુ ચહા કાઢીને ટેબલ પર મુકે છે. બંને જણ પીવા માંડે છે.) આ પુનામાં કેહસ પણ સારાં મળતાં નથી.

શામસ—મને માત્ર ચહા જાય છે. Now to business;..

સંજીવ—સારા કેસો મંગાવું છું, હં ? (સર્જેરાવના કાનમાં) દરે હું અહીં આવવાનો નથી, હં ? રૂપિયા...આના...પાઇ ! હંબગ ! હું જીવું એવી તમારી ઇચ્છા છે ને ? હું આવવાનો નથી. બેદરાગાઇ આવે તો તેમને અંદર મોકલાવજો.

સર્જેરાવ—એ બેદરાગાઇ કણ ? (સંજીવરાવ ડાબી બાજુના દરવાજાથી દોડતો અંદર જાય છે.) હોકરો ચક્ર છે. Fatherless

child એટલે લાડમાં ઉછેર્યો : બપ્પહારથી જરા ખીચે છે.

શામસ—દીમે દીમે સર્વ કાંઈ એની મેળે આવડસે. (અંદર પેટી વાગવા માંડે છે) ગાવાનો છંદ બહુ હોય એમ લાગે છે ! જો કે માવું કાંઈ ખરાબ નથી, માત્ર શિક્ષક યોગ્ય નોંધએ.

(જોદરા પ્રવેશ કરે છે. તે વેશ્યા છે. આમોદોનની પ્લેટા આ જોદરાબાઈની જ હશે એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહિ. એનું વય પણ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ; અને કંઈ વેશ્યા પોતાની ઉમ્મર ખરી કહેશે ? જોવામાં તે ત્રીસ ચાલીસની વચ્ચેની દેખાતી હતી. તેનો પહેરવેશ ખીજી વેશ્યાઓ પ્રમાણે જોડે ચટકદાર નહોતો. તોપણ સૌન્દર્યને શોભે એવો છતાં સાદો હતો. કપાળમાં ચાંદલો ન હોવાથી અને પોષાક પહેરવાની હમખરથી તે મુસલમાન હોવી જોઈએ એમ લાગે ખરું, પણ બારીકાઈથી જોનારને તેનો ચહેરો હિંદુ જેવો લાગતો.)

જોદરા—આદાબ, મહેરબાન, આદાબ ! સંજીવરાવ ક્યાં છે ?

સર્જેરાવ—આવો બેસો, આદાબ, આપ જ જોદરાબાઈ ને ?

જોદરા—સંજીવરાવ અંદર છે કે ?

સર્જેરાવ—આપ મુસલમાન હો એમ લાગે છે ! આપ જ સંજીવરાવને ગાતાં શીખવતાં લાગો છો ! તે કાલે મુંગઈ જનાર છે, કાલથી આપે આવવાની જરૂર થઈ. મહેતાજીને કહીને આપની બાકી રકમ હમણાં જ ચુકતે કરાવી આપું છું. અરે કૌણ છે ?—

જોદરા—મારી રકમ મુદત બાકી નથી. પૈસાની આશાએ હું ગાયન શીખવવાને આવતી જ નથી. હું પણ મુંગઈ જ જાઉં છું, અને તેજ કહેવા સારૂ ખાસ આવી છું. સંજીવરાવનો મેળાપ ન થવા દેવો એવી જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારો આટલો સંદેશ એમને કહેજો.

શામસી—આઈ, આમ ગુસ્સે ન થાવે. હું યુરોપીઅને છું પણ મને સુદ્ધાં, આ રીટ ભેષ્ટને આશ્ચર્ય લાગ્યું! આવા બાળક છોકરાને નાડે લગાડવાની ટાપ્પીર રચવી એ ઠીક નહિ. કુળ શીલ ભેષ્ટને ભેષ્ટને,

સર્જેરાવ—આઈ, આપ કળાનાં ભારે પ્રેમી હશો, એ હું નાકબુલ કરતો નથી. પણ તમને કળાનો પ્રેમી બીજો કાઈ મળ્યો જ નહિ? સંજીવરાવ જેવા કુમળા છોકરાને નરકના રસ્તે લઈ જવો—

ભેદરા—ગરસ—મોં બંધ કરો. હું અહીં આવી એજ પહેલી બૂલ કીધી. એક બી પુરૂષને શિક્ષણ આપે. એ પુરૂષજાતિના અભિમાનને આધાત કરનાર અને પુરૂષની સત્તાને કે તેના ન્યાયતા શિખરને જમીનદોસ્ત કરનાર જ બડેભિયાને લાગશે એમ મેં નહિ ધારેલું. અહનો ફજ્દ હોય એવા ભાવથી એને મારો શાગિર્દ કરવો, એવી આશા રાખીને જ, એા છોટાસાહેબ, હું સીખાવાને આવતી હતી; આવું અપમાન સાંભળવાને નહિ!

સર્જેરાવ—(એને ન ભેતાં) બંદગી, બિખીબન, બંદગી, હવે આપ પધારો. (ભેદરાઆઈ મુખ્ય દરવાજેથી બહાર જવા માંડે છે. પ્રવેશ કરતો સંજીવરાવ તેને જતી અટકાવે છે.)

સંજીવ—આદાબ, ખાંસાદેબ, આદાબ! આંધરે, તસરીફ લાઇયે.

સર્જેરાવ—સંજીવરાવ, કાલે તમારે મુંબઈ જવાનું છે.

સંજીવ—આજ મારે તોડીની યુરાવટ મેળવવાની છે.

સર્જેરાવ—હવે તોડ કરવાનું શક્ય નથી, બન્ને સંજીવરાવ, એ મોદને જ હવે તોડવો પડશે. સાહેબ સામે કદી પણ નહિ વાપરેલી ખાખા આ વખતે મને વાપરવાની ફરજ ન પડે.

ભેદરા—કોઈના પણ મનના કચરાટનું કારણ બનવા હું મંજૂરી નથી. છોડેસાદેબ, મને જવા યો: હું પણ આજે મુંબઈ જ

જનાર છું. તમારું ત્યાંનું ઠેકાણું કહો. ઇચ્છા હશે તો હું તમને તાલીમ આપવાને ત્યાં કાષ્ઠપથ વખતે તૈયાર જ છું. (ખંડુ ફરી ચઢા લઇને આવે છે.)

સંજીવ—ઉમાં રહો, ચઢા પીને જ જવ.

સર્જેરાવ—જવા દે. એમને સંજીવ થાય એવું શું કામ કરવું? (ચઢાનો કપ હાથમાં લઇને બાજુએ જાય છે. સાહેબો કરતાં હિંદી વેશ્યા અસ્પૃશ્યને?) અરે એ? પેલી બીજી ટીપાય અહીં લાવ જોઉં. (બીજા ટેબલ પર એસીને ચઢા પીવા મોકલે છે)

સંજીવ—કાંઈ નહિ. આ ટેબલ પર જ આપણે સર્વ ચઢા પીએ. (ધિક્કાર હોળે આવા જાણે તરફને) મી. ચામાર—ભુલ્યો ચામર્સ, તમને કંઈ હરકત નથીને?

ચામર્સ—She is a pros., Mr. Sathe !

જોહરા—No, I am not, I am only a pure musician.

સંજીવ—સુધા, તારે ચઢા પીવી છે ના? અદિયા આવ જોઉં.

સર્જેરાવ—સંજીવ, સંજીવ, આ શું? આજ તને આ થયું છે શું, હે? આજ લગી તે કદી મને અપમાન કરનારો એક શબ્દ સુઢાં વાપર્યો નથી, અને આજ આ સાહેબ સામે...

સંજીવ—સાહેબના દર્શનથી જ મને આજ નવી સ્ફૂર્તિ આવી છે!

ચામર્સ—મને આવું વર્તન કાંઈ પન કિવસ ગમવાનું નથી.

સંજીવ—ત્યારે તો તમે ઇંગ્લીશમેન નથી એમ જ હું કહીશ. કાંઈ પથુ ઇંગ્લીશમેન મારો આ બાજતમાં રાપ કાઢે એમ મને

લાગતું નથી. માનવસમાજનો સાધારણ હંક મુઠ્ઠાં મારે ભોગવેલો નહિ, એમ શું આપનું કહેવું છે ?

ગાયન ૧ *

જોદરાભાઈ, ચઢા લ્યો. લો સાહેબ, ચઢા લ્યો.

જોદરા—અપમાનથી દુષિત થયેલી ચઢાં મને કેમ મીઠી લાગે ?
(ઉઠીને જવા માંડે છે.)

સંજીવ—પુત્રને હાથે માતાનું અપમાન કરીયે થતું નથી. માનુષ્યના વાતસલ્ય—શબ્દકોશમાં અપમાન શબ્દ હોતો જ નથી, અપમાનન ! (તેનો હાથ પકડી બેસાડી ચઢા આપે છે.)

(સંતુ ચમાર પ્રવેશ કરે છે, અને બારણામાં ઉભો રહે છે. સંતુની ઊંચર પીસતાળીસ વર્ષની છે. તે શરીરે મજબુત હોષ રંગે એકદમ ગોરો હતો. શરીરે એક પહેરણ. ડુંક પોતિયું. અને માથે લાલ પાપડી; આ એનો પોષાકઃ કકડામાં વીંટાલેલા જોડા બગલમાં ને એક જોડી એના હાથમાં હતી.)

સંતુ—જોદરાસાખ.

જોદરા—મને એ કેણુ હાંક મારે છે ?

સંતુ—જોદરાસાખ, આ જોડા લાગ્યો છું.

* ગાયન ૧

(ભીમપલાસ-ત્રિતાલ-ગોરે મુખ સો મોરે)

જો હાં સજ્જા લોકાં મિજવાયા
અત્રંતિક જરિ મનીં વચનીં દી વાયા—ધ્રુ
વચનિં જરી ચદુલ પદુતા વિગુણાં
વિરતી મુટિલ જનિં સાથ ભાસમયી
નાસિ માયા—૧.

મજેરાવ—અરે એ ગદા, પ્રથમ આધો જા, તારો પડછાયો પડે છે ને અહિંયાં? આ જો-આ જો! આ ટેમલ સુધી તારો પડછાયો પડ્યો છે. અરે એ ખંડુ-સંત્યા! ખસી જા અહીંથી; અરે ખંડુ આ જાજમ વિંટાળી લે-અહિં સુધી.

(ખંડુ જાજમ વિંટાળવા માંડે છે. સંજીવરાવ તે જોતીને સરખી કરે છે ને ખંડુને અંદર જવા કહે છે.)

સંજીવ—પેલા જોડા અહિંયાં લાવો. આમ અંદર આવો.

સંતુ—શેઠસામ, મને ગરીબને શું કરવા જોડા ખવડાવે છે? હું ચમાર છું પરમેશ્વરે મને ચમારના કુળમાં જન્મ આપ્યો. મારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ હું ચમારની જાતિમાં જન્મ્યો. જન્મતાં પહેલાં કોઈએ મને પુછ્યું હોત, તો આ જાતમાં જન્મ લેવાને મેં સાર નાજ પાડી હોત. પણ હવે નિરૂપાય! મારી જગ્યા આ ઓટલા નીચે છે. અહિંથી જ તમને આ જોડા આપું છું. (જોડા ફેંકે છે.) પસંદ ના પસંદ કરવા એ આપની સુસહી પર છે.

મંજીવ—થોડી ચઢા લેશો કે સંતોખા?

સંતુ—જોડા પસંદ પડે છે કે?

સંજીવ—જોડા પસંદ પડ્યા ઓટલે જ પ્રહું છું, ચઢા લેશો કે થોડી? (એનો હાથ પકડીને અંદર લઈ જાય છે.)

મજેરાવ—આ તો જાજમ થયો! નાવકણને લાતીને અહીંયાં મારા માથે નચાવી; હવે આ ચમારને મારી છાતી પર ખેસાડવાનો છે કે શું?

સંજીવ—આ જોડા હમણાં જ મને મળ્યાને? સંતોખા, જોડા ભારે પુણ્યશાળી-ભારે પરાક્રમી છે. તે પગ નીચે ચગદવા કરતા

આમ મસ્તક પર ધારણ કર્યા—

સર્જેરાવ—નાખ-જોડા નીચે છીંટી દે! ખંડ્યા, પ્રથમ આ બધી મ્હા લઈ જઈને બહાર ગટરમાં ફેંકી દે. આ બાહણ-આ બાહણ, સમજ્યાને સાહેબ-હવે અમને મરાઠાઓને પણ શરમાવવા લાગ્યા છે. આ બાહણો આમ બહેંક્યા-આ બાહણો આમ બજ થયા-શું કહું જોદરાબાઈ, મારું મરાઠાનું લોહી આમ ઉછળવા મડિ છે. ને તમે તો આ ઊંકરાના મોંમાં જાણ્યા ચાપો છો! (શ્રાવણીમાં કરવાનો સંકલ્પ આ વેશ્યાને શી રીતે સમજાય? જોદરાબાઈ ઉપરનો પદલાંનો ચુસ્તો ડોસો બિડુમ્મલ કેવી રીતે ભુલી ગયો?) અરે, બધા લોકો કહેશે, આ મરાઠાએ જ આ ઊંકરાને ખગાડ્યો! મને આવો બજાર્યાર કહીએ ગમનાર નથી.

જોદરા—છોડેસાહેબ-વડિલ માણસો આગળ દુરામદ કરવો નહિ. હું તમને કહું છું; મારું સાંભળો. સૌ કોઈને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવું એજ મારું. (પણ ધર્મની વ્યાખ્યા શી? શું ધર્મ એટલે શું?) વડિલનો શાપ કુળનો નાશ કરે છે.

ગાયન (૨) *

* ગાયન ૨

(બિદામ; ત્રિતાલ-તોં વાના વદ્રે તરેનાં)

જો ગુરુજન વચાલા ન માની,

વિવાદા જો આણી

સદા, ત્યા બ્રમાને

કુટિલ કુમતિ મલિન કપટિ જગિં દસવિતિ-શુભ

ગમત વિમત વડિલિં મદા

કરી મનન તમા કાપ ન

અનુમત નિજ મતિં કરિ જન સુજન ગંભીરિ-૧

સંતોખા, હવે તમે જાવ. તમારું અપમાન થયું હોય તો દર-
ગુજર કરજો.

સંતુ—હું તો બાપસાબ, તમારા પગનો નોડો. પગના નોડા
ચગદાયા કે તે આનંદથી ખખડે છે. નોડાવાળા હાથે દેવમંદિરના
દરવાજા ચમાર સુદ્ધાં ઉઘાડતો નથી. ત્રિજિસાબ; આ હાથે જ અમે
નોડા બનાવીએ છીએ. દેવને ત્યાં ચામડાનાં પુત્રો પણ મંજુર થાય
છે. છોટેસાબ, ધન્યવાદ—આ સંતુ ચમાર તમારા પગનો નોડો છે.
ચગદી નાખશે તો જ એનું આયુષ્ય વધશે. પુત્રો માથા પર ચઢે છે,
છોકરાને પણ ઉંચકી માથા પર બેસાડાય છે. જીવતાં છોકરાંના
ચામડાની માણસને છીંટ આવતી નથી, દેવને પણ તેની છીંટ નથી.
જીવતી ગાયનું કુધ દેવના નૈવેદ્યમાં ચાડે છે, પણ મરેલી ગાયનું
ઉપયોગી ચામડું જીવતા માણસને પણ ઓટલા નીચે ઉભા રખાવે છે!

ચામડું—યુ સુવર—

સંતુ—કોણ ? તું ?

ચામડું—યુપ. જાડા બાટ મટ કરો. જમાનસે એક લફ
જ બી મટ નીકાલો. ગદેકી ઔલાડ.

સંતુ—આપના પિતાની પણ મને ખબર છે. મારા પિતા ગદા
નહોતા એટલે જ મારે આમ પડછાયાથી બહીવું પડે છે. નોહાર
માય બાપ, ખાવિંદ, નોહાર! ત્રિજિસાબ, આપના પગ પર માથું
અહિં દુરથી જ મુકું છું. (જાય છે.)

સંજીવ—(એક મિનિટની સ્તબ્ધતાનો ભંજ કરીને) સાંભળ્યું
સર્જિશવ બાબા. મનપર કાંઈ અસર થઈ કે ? અમ્માજીન, પેલી
તોડીના 'તરાણા' કહો નેકું મને. (ગાવા માંડે છે.)

ચામડું—Has he gone mad ?

સર્જેરાવ—મેડા! હવે એ સમજણો થયો. સ્વતંત્ર થયો! ધમંડ થડવા માંડ્યું! અરે છોકરા, હું દતો તો આજે તું અહિંયાં છે. નહિતર આ બધી દોહતનાં ફનાફાતિયાં થઈ ગયાં હોત. ચાલો સાહેબ, આ પાપ હવે તમારે ગળે જ ઝોળવું છું.

સંજીવ—સા રે ગ મ ધ નિ સા—રે સા નિ ધ પ મ ગ રે સા. ધ નિ—સા રે ગ, બીનસમજણો કે સમજણો થયો તોપણ ધનિ—સારંગ. સર્જેરાવ બાબા, સાહેબ માથે મુંબઈ જવાની અમારી પૂર્ણ સંમતિ છે.

સર્જેરાવ—જોદરાબાઈ, મને લાગે છે કે તમે પણ એને સંગીત શીખવવા મુંબઈ આવતાં રહેા. (આ ગોધામૃતતું પરિણામ! એમાં અમારે કરતાં વેરયા વધારે ઉત્તજવળ, આ તો સિદ્ધાંત જ છે!) ચાલો સાહેબ, ખેંકના મુખ્યારનામાનો દસ્તાવેજ પહેલાં તૈયાર કરી લઈએ.

શામલ—Good day—Good day all of you.

(બન્ને જણા ડાબા દરવાજેથી ધરમાં જાય છે.)

જોદરા—છોરેસાહેબ, અવિચારથી સુધારો થતો નથી. અત્યાચારથી પણ સુધારો થતો નથી. પ્રત્યેકને તે રીતસર સમજાઈ ગયા મિત્રાવ તેની આંખ ઉઘડનાર નથી. હુ શું કહું છું તે સમજાય છે ને?

સંજીવ—ધ નિ મા રે ગ. અગમાનન—ધ નિ—સા રે ગ. હું પણ હવે ધનિ જ થઈશ. જુલ્હો, જુડ્યો તો બંદેતર. બીજાને જોએ પાણી પીને જીવવા કરતાં પોતાની બુલ્હી, ગળે સોસ પડીને મરી જઈએ તો શું ખોટું? તયો તોયે દુઝ; જુડ્યો તો પણ મારી જવાનદારી મારા પર. અગમાનન, અર્ધા કલાક અગાઉ હું સગીર હતો. આ ક્ષણેજ હું સગીર મરી વવમાં આવ્યો. હવે મને એક અટપટો રાગ રહેા જોઈ. સુધા-સુધા-(સુધા આવે છે) સાંભળ્યું કે? હું હવે સમજણો થયો. હવે હું પ્રુપ્ત વયની બુદ્ધિના જોરે તને કહું છું.

મારા ગાવાનાં સઘળાં સાધનો જેવી લાઠ ગઈ હતી તેવીજ અહીંયા લાવીને રજુ કરી દે. (સુધા જાય છે.)

ધનિ—સારે ગા ! વા ! અગ્માજન. તોડી જેવો ખીજો મધુર રાગજ નહિ. સમયકાળ જુઓ નહિ. આ પ્રદોષ સમયે જ હું હવે તોડી છોડીશ. (સુધા વાજાંત્રો લાવીને ખડકે છે)

જોહરા—હવે રહેવા દો. આજ તાલિમ જ બંધ. મારું મન તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયું છે તોડીનો સુર છોડીશ તોયે આંખમાં આંસુ આવતાં બધ થનાર નથી.

સંજીવ—કંઈ દરકત નહિ. ગધાજ તોડી ગાતાં રડીયે. સુધા, આવ; હું હવે તારો ઉસ્તાદ. તને પણ તોડી શિખવું. (ગાતાં ગાતાં સંજીવરાવ તણુરો વગાડવા માડે છે. સુધા પાસે બેસે છે. સર્જેરાવ આવે છે અને આ દ્રશ્ય જોઈને સ્થંભી જાય છે.)

પ્રથમાંકનો

પદ્ધતિ

પહે

છે.

અં ક બી જો

સ્થળ : જોદરાબાઇના મુંગઇના બંગલામાંનું દિવાનખાનું

પાત્રો : જોદરા, લૈયો, જિની, સંતુ, સંજીવ અને સુધા વ.

દ્રશ્ય :

[દિવાનખાનામાં યુવાત્રી રંગ લગાડેલો છે. બરોબર વચ્ચે દરવાજો છે અને બન્ને બાજુએ બે મોટી બારીઓ છે. આ દરવાજામાંથી બીજા ધરોના દર્શનનો ભાગ જોવામાં આવે છે. દરવાજાની સામે અગાશીનો કઠેરો બહારના દાદર સાથે મળેલો છે. તે કઠેરા પર પુલોના કુંડા મુકેલા છે. જમણી બાજુની બારી પાસે વિજળીની ઘંટડી છે, દિવાનખાનાની ડાબી બાજુએ બાજુના હોલમાં જવાનો મોટો કમાનવાળો દરવાજો છે. બારણાં હોવા છતાં એને પડદો લગાડેલો છે. જમણી બાજુએ પણ એક એવો દરવાજો છે, જ્યાંથી બાજુના દાદર પર જવાનો રસ્તો છે. દરવાજા આગળજ એક ટેબલ છે અને એની આસપાસ થોડી ખુસીઓ પડેલી છે. ટેબલની આગળ સેતરંજી પાથરીને સામે પાનદાન મુકેલું છે. બન્ને બાજુએ નાની બેઠકો પર કુશઝાડના કુંડાઓ છે. સેતરંજીના પાછલા છેડા પર બે બાજુએ બે કોચ છે. દરેક કોચની પાછલાં કેટલીએક ખુસીઓ મુકેલી જોવામાં આવે છે. બીંત પર ટાંગેલી છબીઓમાં કેટલીએક રવિવર્માની હોઇ, સ્વામિ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામિ વિવેકાનંદ, લોકમાન્ય ટિળક, અને મહાત્મા ગાંધી એઓના ફોટા મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. જોદરાબાઇ બારીમાં બેસીને, નીચે કોઇ લિખારી લાવણી ગાય છે, તે સાંભળે છે. દિવાનખાનાની બન્ને બિંતો પર વિજળીના દિવાના બેકેટસ લગાડેલા છે અને વચમાં વિજળીનું ઝુમ્મર ટાંગેલું છે; તો પણ એમાંના દિવા પેટાવેલા નથી. અંદર અંધાર હોવાથી રસ્તાપરના

દિવાના બારીક કિરણો બારીમાં બેઠેલી જોડરાખાઇના મોઢાપર પડે છે અને એને લીધે તેનો ચહેરો તદ્દન ખિલ દેખાય છે. આ બારીની નીચેજ બહાર એક છોકરી રસ્તાપર બેસીને ગાયનો ગાય છે. તેની સાથેના બે છોકરાઓ તમઝા પેટી વગાડે છે અને કંઇક પ્રેક્ષકો આનુષાણુ જમા થયેલા છે. આ દેખાવ જોડરાખાઇને બારીમાંથી દેખાય છે, કંઇક વેળા ગાયન સાંભળ્યા પછી તે દિવાનખાનાના દિવાઓની સ્વીચ દાબે છે અને ભૈયાને હાંક મારે છે. તેનો આ વખતનો પોપાક તદ્દન સાદો હોષ કપાળમાં બારીક ચાંદસો કરેલો નોવામાં આવે છે. ભૈયો અંદર આવ્યા પછી-]

*

*

*

જોડરા-ભૈયાજી, નીચે ગાયન કાણુ ગાય છે ?

ભૈયો-હાં-જી કુલુર.

જોડરા-એઓને ઉપર લઈ આવો.

(ભૈયો જાય છે. થોડી વાર બહારનું ગાયન બંધ પડે છે. ધરી શરૂ થાય છે. જોડરા બારી પરથી ઉડીને દરવાજા મુઠી જાય છે, ધરી બારી પર બેસે છે અને ભૈયો પાછો આવતાંજ જમણી બાજુના કોચ પર જમને બેસે છે.)

ભૈયો-(જામલ મઠને) જી કુલુર.

જોડરા-જી કુલુર શું ? એ લોકને ઉપર નહિ લાગ્યો ?

ભૈયો-જી કુલુર.

જોડરા-ઉપર લઈ આવો-એઓને લમણને લમણું લઈ આવો.

ભૈયો-જી કુલુર (ત્યાંજ ઉભો રહે છે.)

જોહરા-હજી મયા નહિ ?

બૈયો-હુ હુજુર (મુજરો કરીને ઉભો રહે છે.)

જોહરા- હુ હુજુર કહું એટલે હુકમનો અમલ થઈ ગયો નહિ ?

બૈયો-હુ હુજુર (જોહરા ગુસ્સામાં પગ અફાળે છે.) ઓ મહેતરકી લડકી હૈ.

જોહરા-હરો. એને ઉપર લઇ આવો.

(હુ હુજુર કરીને બૈયો જાય છે. જોહરા ફરી ખાદીમાંથી નીચે જોવા માંડે છે. ગાયન બંધ થાય છે. જોહરા ફરી પાછી આવીને જમણી બાજુના કાચ પર જોડે છે. બૈયો, જિની અને તબલા પેટી લઇને બે છોકરાઓ આવે છે. જિની મહારની છોકરી. તેના પોપાકમાં યુ હોય ? એક ફાટેલું લુગડું કચ્છો મારી પહેરેલું; શરીરે એક ફાટેલી ચોળી, ચહેરો ધુળથી ભરેલો, વાળ વિખરાયેલા. જોહરા હાશરતથી તેને જોડવાને કહે છે. તે ગભરાતી ઉભી રહે છે. બૈયો આગળ આવી મુજરો કરીને ઉભો રહે છે.)

જોહરા-કેમ જલા ?

બૈયો-હુ હુજુર ! વો મહેતરકી લડકી હૈ. ઉપરતો લાયા હું, દૈકીન મેં જના ચઢાતા હું.

જોહરા-તમારે ગાયન સાંભળવું નહિ હોય તો જાવ નીચે દેવડી પર જોડો.

બૈયો-હુ હુજુર. મૈં છુટ્ટી ચઢાતા હું.

જોહરા-કેટલા દિવસની ?

બૈયો-મેં મિલકુલ છુટ્ટી ચઢાતા હું. આપકા મકાન અભિ બપ્ટ હુવા હૈ. ઇસકે બાદ હાં નોકરી કરના મુઝે છુરા માયુમ હોતા હૈ. કુસુર સાક ! હુ હુજુર ! વે મેરા સોદા.

નેહરા—મહારની છોકરી આબ્યાથી ઘર વટલાઇ ગયું કહે છે ? લેવાજી, હું કેણુ છું ?

લેયો—જી કુજીર. કુજીર-કુજીરકા પેશા નર્તકીકા હે.

નેહરા—હું નાયકજી છું.

લેયો—જી કુજીર.

નેહરા—હું જાતે હિંદુ હોઇ મુસલમાની ઢાળે રહું છું, એ તમે જુઓ જા હોને ?

લેયો—જી કુજીર.

નેહરા—અહિંવાં મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, હિંદુ, ધંસરાધસ બધી જાતનાં માણસો માફ ગાણું સાંભળવાને આવે છે. (લેયો ચુપ ઉભો રહે છે) અરે એ છોકરી, હેઠે બેસ. તમેજી બેસો (બેયાને) આ છોકરી હિંદુ છે. કમરે છોકરી તારું નામ શું ?

જિની—જિની.

નેહરા—તું હિંદુ જ છો ને ? જુઓ બેયાજી, તે હા કહે છે. (જિનીને) તું રામને માને છે ? કૃષ્ણને ? શંકરને ?

જિની—અમારા ગામના દેવ શંકર જ છે, બાઈ સાહેબ.

લેયો—ગૌં જમન હું કુજીર.

નેહરા—લાગે છે કે બાઈજી શંકરને માનતા નહિ હોય ?

લેયો—વો મહેતરકી લગ્નકી હૈ.

નેહરા—મારી જાત કમ છે ?

લેયો—જી કુજીર !

જોહરા—બૈયાજી, હું નાયકજી છું. મારી જાત નથી. બધા હિંદુઓ મારી જાતના છે પણ હું કોઈની પણ જાતની નથી. હું બ્રાહ્મણ છું કે ? નહિ. ક્ષત્રિય ? નહિ. વૈશ્ય—શુદ્ર—અતિશુદ્ર—મહાર દેડ-ભંગી ? બોલોને ?

(દરેક પ્રશ્નના જવાબમાં ના કહેતાં બૈયો ગુંચવાતો અને માથું ખંજવાળતો, એક વખત જોહરાબાઈ તરફ જોઈ પછી જિની તરફ આંગળી કરીને કંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યાંજ—)

જોહરા—તે ને ? તેની જાત છે. તે મહાર તો છે ? આજ છ વર્ષ થયાં તમે મારે ત્યાં નોકરી કરો છો ?

બૈયો—જી હજીર ! અત્યંત જી-દગીમે—અભિતક દુનિયામે એસા માલિક કમી નહિ દેખા, હાં હજીર !—

જોહરા—એમ ? બોલવે છોકરી તારું ગાયન.

(બૈયાની સ્તુતિની તેના મનપર કાંઈયે અસર કેમ થઈ નહિ ?)

બૈયો—જી હજીર ?—

જોહરા—ગાયન સાંભળવું છે કે બૈયાજી ? બેસોને અહિંયા જ.

બૈયો—જી હજીર. મેરી તનખા સુકતી કીજીયે હાં હજીર.

(મુજરો કરે છે. ધંટડી વાગે છે.)

જોહરા—બહાર કાણુ આવ્યું છે ? જુઓ જોઈ બૈયાજી. (બૈયો જાય છે) કમરે જિની, તું હમણાં લાવણી ખાતી હતી ને ?

જિની—જી. લાવણી ગામને પેટ ભરીએ છીએ બાઈ સાહેબ.

બૈયો—(પ્રવેશ કરીને) જી હજીર, આજ બહોત ધુરા દિન આયા હૈ. હાં હજીર ! વો ચમાર હૈ, હાં હજીર ! વો ચમાર હૈ.

જોહરા—તેને અંદર લાઇ આવો (ભૈયો મુજરો કરીને ઉભો રહે છે) તેને અંદર તેડી આવો

ભૈયો—ઁ કુજુર ! મૈં બમ્બન હું. હાં કુજુર ! મૈં બમ્બન હું ! ઁ કુજુર !!

જોહરા—એને અંદર લાઇ આવો અને મહેતાજી પાસેથી તમારો પગાર લઇને રજા લ્યો.

ભૈયો—હાં કુજુર—સિવાવર રામચંદર કી જય ! ઁ કુજુર—
(જય છે)

જિની—લાવણી ગાઉં ?

જોહરા—જરા ઉભી રહે; પેલા મહેમાન આવે છે, એના આવ્યા પછી ગા. (ભૈયો સંતુ ચમારને લઇને આવે છે. ચાલતાં ચાલતાં મહારને કે ચમારને અકકી ન જવાય તેની સંભાળ લે છે. સોટો જોહરાગાઇ પાસે મુકે છે, મુજરો કરે છે, એક વખત જિની તરફ અને એક વેળા સંતુ તરફ લુએ છે. ફરી મુજરો કરી કપાળે હાથ મારતો ચાલ્યો જાય છે. સંતુનો પેપાક પહેલા અંકના જેવો જ છે. અંદર આવતાં જ તે ચકમની જેમ આમ તેમ જોતો ઉભો રહે છે)

જોહરા—એસો, સંતોખા, પેલા કાચ પર એસો.

સંતુ—અદિંયા ? કાચ પર ? અંદર આવતાં મારા પગ ઉપડતા નહોતા. મારા પોતાના ધર સિરાય આજ લગી મેં કાઢને બારણે પગ મૂક્યો નહોતો. વા ? શું ધર છે ? આવા પથુ ધર હોય છે ખરા !

જોહરા—એસો પેલા કાચ પર.

(સંતુ ડાબી બાલુના કાચ પર બેસવાને જાય છે. અચકાય છે, બેસે છે, ફરી ઉઠે છે; હાથેથી કાચની ગાદી દાબી લુએ છે. હસે છે અને પક્ષાડી વાગીને કાચ ઉપર બેસે છે.)

જોહરા—ચાલ-છોકરી, તારી લાવણી ગા.

જિની--

ગાયન (લાવણી) ૩૫

જેહરા—વાહ ! અતિ સુંદર.

(કેટલું આશ્ચર્ય ! જેહરાબાઈ જો વર્તમાનપત્રની પડદા પાછળની ટીકાકાર હોતે, કિંવા નાટકમંડળીઓની ચદા પીને એઓને બોધાત્રત પાનારી મફતીયા ત્રેક્ષકે હોત, તો ' અતિ સુંદર ' એમ તેણીએ કહી પણ કહું નહોત, કારણકે લાવણી બાહરણના દોષોથી ભરપુર હતી. હસ્ત દીર્ઘના દોષો પણ ધણા હતા. આ લાવણી લખનાર અશિક્ષિત જુનો પુરાણો કવિ હોવો જોઈએ, કિંવા ખુદ મહારાજ હોવો જોઈએ. આવી લાવણીને ' અતિ સુંદર ' કહેનાર જેહરાબાઈએ લાવણીની રચનાની સુંદરતા કરતાં જિનીના મધુર કંઠે પરજ વધુ સ્પષ્ટ આવેલું હોવું જોઈએ. આવાં નિર્માલ્ય કાવ્યો લિખારીઓના મોંમાં જ શેભે એ ખરું.)

* ગાયન ૩ [લાવણી]

શિલંગણાચિ રારી નિધાલી, ગદી રસ્તમાવરી :

નટ લોકાંચી સાજિરી :

ભાસામત હાસામત સોંગં સજવિલિં આપુલ્યા પરી :

હાજિતી અવર્ચા પાલખી વરી :

પોરભાવાનં જાત વિસરલેં ભારાચી મી નોવરી :

ધુસલેં પાલખીઆ શેજરી :

લાય માઈની હાકુન કાલિશં રડત ચાલલેં ધરોં

તહાનેનં સુકલી માઝી જિદ્દારી (ચાલ)

શેજરી પાણી માગિતલં

કરવંટીંત આ તુનિ ઠેવલં જાતીયં સુમરણુ ઝાલં :

નારબાચી આઈ હાવિં દિલી મોકયા લોકોં ભારી :

ઓસરી આમુચી સરદારી

જોદરા—કાણે શીખવી રે તને આ લાવણી? જુની નથી લાગતી? (કરી આશ્ચર્ય).

જિની—આ લાવણી ને? નતીજ છે. પોસ્ટ માસ્તર મામાએ જોડી આપી.

જોદરા—પોસ્ટ માસ્તર મામા? તારો મામા પોસ્ટ માસ્તર હતો શું? (અરેરે આ કેવું અચાન! મદારોને હજી પોસ્ટ માસ્તર થવા જેટલું બે સિક્કા મળેલું નથી. આટલી પણ એને ખજર નથી ને?)

જિની—નહિ બાપ સાહેબ, અમારા ગામમાં એક પોસ્ટમાસ્તર હતા, એમને ગામના બધા લોકો-મદારનાં છોકરાં સુદાં મામા કહેતા'તા. એક વખત લાવણી ગાવા પોસ્ટ ઓફીસ આમળ ગઈ'તી. મારી લાવણી આપણી જુનીજ હતી-હોનાજી બાળાવાળી. મામાએ કહ્યું કે છોકરીના મોંમાં આવી લાવણી શોભતી નથી. મને ઘરમાં લઈ જઈ-બિલકુલ દિવાનખાનામાં લઈ જઈ મને ને મારા બાપને 'જમરાતું' પીરસ્યું. ચાર વર્ષ થરા આવ્યા આ વાતને. ગયે વર્ષે મારા બાપા ગુજરી ગયા, એટલે આ મુંબાઈમાં આવ્યા. આ એકજ લાવણી ગાઈને અમે પેટનું પૂરું કરીએ છીએ. આ મારા ભાઈઓ મારો સાથ કરે છે. પરેલનાં લોકો મને સારા પૈસા આપે છે. અમે આજેજ પહેલી વખત આ બાજુએ આવ્યાં.

જોદરા--હાં સમજી. બસ. કેમરે છોડી, તું મારે ત્યાં રહેશે કે? તને ખાવાપીવાનું આપીશ. તારો અંતજ પણ સારો લાગે છે, સાડાં ગાતાં પણ સિખવીશ. મને કાંઈ હોઈએ છે' નથી. સમજી છોડી? આજથી તું મારી દીકરી. બાપા તમે જર, વચ્ચે વચ્ચે આની ખજર પૂછવા આવતા જાઓ.

(જિયારા જિનીના ભાઈઓ ગમરાયા. જિનીની સમગ્ર ધર્મ

પણ એ લોકનું શું? એએએ જિનીને ઇશારત કરી અને 'અમારું શું?' એમ ધીમેથી પુછ્યું. બીકણ જિની હવે સુખ થઇ ગઇ.)

જિની—પણ હું અહિંયા રહી તો આ લોકનાં પેટનું પુરું કેમ થશે?

જોહરા—તમારીયે રહેવા ખાવાની વ્યવસ્થા હું કરીશ. દર પહેલી તારીખે આવી મહેતાછને મળજો (હોકરાઓ મુજરો કરીને જાય છે. જિની એને બારણા સુધી જઈને વળાવે છે) કાણ છે ત્યાં? (એક દાસી આવે છે) આ છોકરીને અંદર લઇ જા. નવડાવી લુંછીને ચોખ્ખી કર, નવી ચોળી ને લુગડું પહેરવાને આપ. વાળ ઓળીને ઉઘટો અંબોડો બાંધ, અને મોં પર સારી રીતે પાવડર લગાડી કરી અને ઘોખીના ઘડીબંધ કપડાના જેવી સ્વચ્છ કરીને અહિંયા મોકલી દે. (દાસી જિનીને લઇને જાય છે.)

સંતુ—મહારની છોકરીને તમે પોતાની છોકરી તરીકે પાળશો?

જોહરા—એમાં શું ખગડી ગયું? મને જાતપાત ક્યાં છે?

(વર્ણશ્રમની રચનામાં વારાંગનાઓની જાત મુકવી સ્મૃતિકારો બિલકુલ બૂલી ગયા કેમ? અતુરવશ્વંતો ઉલ્લેખ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ વટલેલો હતો. તે ગોવાળીયાઓના છોકરાના મોંની એઠી ઊસ પીતો હતો—મહારોને ઘેર કદાચિત જન્મ્યો હશે. તેથીજ ગીતામાં 'અતિથદ્ર' આ પાંચમી વર્ણ લખવાનું એ ભૂલી ગયો. કદાચિત મહાર ભીખારીઓના કૃષ્ણવર્ણનું એણે અભિમાન રાખ્યું હશે. અતિથદ્રને બુઝી જનારને વારાંગનાની જાતિની શી પડી હોય?)

સંતુ—ખરું છે. મહારની છોકરી નાયકણને ત્યાં રહી તો તે પૂજવાને લાયક કરે છે. આજકાલ જાત છુપાવ્યા જેવું સુખ નથી. પ્રમાણિકપણે જે પોતાની જાત જણાવે છે તેને ગદરમાં સુદારું ઉભા

રહેવાને જગ્યા મળતી નથી. તેજ જો વટલીને કિરિસ્તાન થઈ જાય
તો એને ખેસવાને ખૂબી મળે છે. એવું છે આ-કિરિસ્તાન !

જોદરા—તમારી દુકાનનું દાડીયું કીક ચાલે છે ને ?

સંત—આઈ તમારો કેટલો ઉપકાર માનું ? પૂતેથી આ મુજબ
ધર્મી લાવી મને નવી દુનિયા દેખાડી. હવે અહિંયાં મારી દુકાનમાં
આવનારા ધણીખરા આંગળ પાછળ જોના નથી. પણ પુનામાં
જવા દો પુનાનું પુનામાં તમારા પૈસા હવે જલ્દી ફેડી તાંબીય,
દાસમાં વઢરો સારો થાય છે—

જોદરા—મેં પૈસા માટે પુછ્યુંનું કે ?

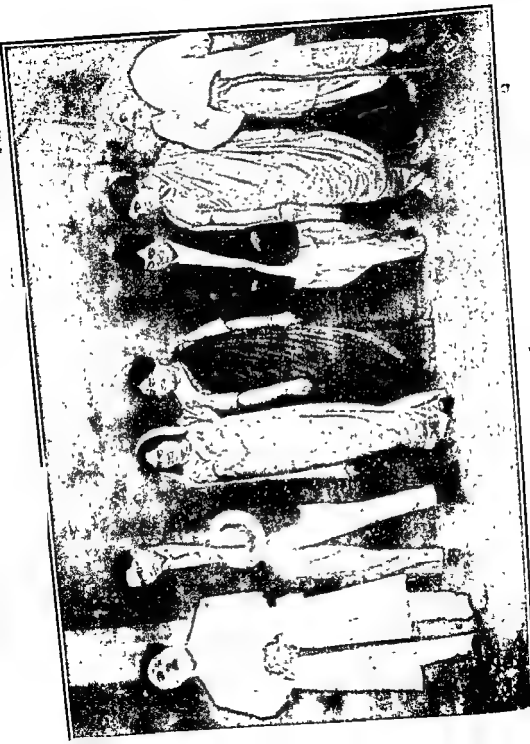
સંત—તે ખરું. પણ મારું વચન મારે પાળવું જોઈએ. પંદર
દિવસમાં કદી તમારી મુલાકાત લીધી નહિ-થું. કહેશો : એમ મને
થયું-આ મુજબમાં માણસ જધે ધારે લાગ્યો, કે એને કૂરસદ જેવું
મળતું જ નથી.

જોદરા—તમે કેમ નહિ આવ્યા, એમ પણ તમને પુછ્યું છે
કે ? તમારો ધધો સારો ચાલે તેમાંજ મને આનંદ છે.

સંત—એકંદરે સારો ચાલશે એમ મને લાગે છે.—આજ કું
જે કામ માટે આવ્યો હતો તે ભારે મદતવનું છે. પુનામાં પ્રથમ
તમારી મુલાકાત થઈ તે દિવસે રાવસાહેબના ધરે એક સાહેબ
આવ્યો હતો—

જોદરા—એમના મેનેજર છે જો : એના સંજ્ઞમાં તમને કાંઈ
માદિતી દોષ એમ લાગે છે ?

સંત—પુછ્યું માદિતી છે. પણ તે આમ ખુલ્લી રીતે મરેના
જોના નથી (ચુપ રહે છે).

જોદરા--સંજીવરાવની જોકને ઘોઠા પહોંચે એવું તો કાંઈ નથી ને ?

સંતૂ--કોણ કહી શકે ? પોતાનું આત્મીય સ્વમાન ભૂલી જનાર મોશ્વેસ પારકી આખત આપણી પોતાની જ સમજ કેવી રીતે વર્તશે એ જરા વિચાર કરવા જેવી આખન છે.

જોદરા--એટલે ? કાંઈ ધાતનાત થવા જેવું તો નથીને ? (સંતૂ ચુપ રહે છે એ જોઈ તે આગળ વધે છે) મને કહેવા જેવું હોય તો કહો. સંજીવરાવના કધ્યાણુ માટે મને ભારે કાળજી રહે છે તેથી પુછું છું. એના પુત્રુજ જો કાંઈ હોય તે કહો, તે મિલાયની વાતોની મને જરૂર નથી.

સંતૂ--તમે કોણ ? જાતપાતનો સંબંધ નહિ. તમને સંજીવરાવ માટે આટલી કાળજી કં ?

જોદરા--માના પ્રેમથી વિમુખ થયેલો કોઈ નમાયો છોકરો જોવામાં આવ્યો, કે કોઈ પણ બચ્ચાંહીન "ઝીલ્ડવતે માતૃપ્રેમનો ઉમળકો આવે છે.

* ગાયન (૪)

સંતૂ--તો સાંભળો. એ સાહેબ--કેવો વળી આ સાહેબ ?

(પડકારમાં--અરે એ સાંભળ્યું નહિ ? અહિંપા ત્રાદિનના જેમ વર્તવાનું નથી)

~ ગાયન ૪ : દુર્ગા : ત્રિવટ, માનો માનો માનો માનોજી]

નિધિ મુત વિધિ હર્દિં ચા

ખુળી હે માયા

પરકા અપુલા માનાયા--ધ્રુ

લજના મનાલા સહસુખ ભાસેં ચે જાયા--૧

આ અવાજ સંજીવનનો જ. રહેવા દો વાત. એ ફરી કાઠ બીજી વખત કહીશ.

(સંજીવન આવે છે. એનો પોપાટ અત્યારે જુદો જ છે. શર્ટ પર એક ખમીસ, એક મફલર ગળામાં વિંટાળેલું છે. એના પર એક તપખીરી રંગનો સનમુદ્ કાટ પહેરેલો છે. ફશ પોમેટ લગાડી દાબીને ઝાળેલા છે. માથામાં એક મખમલની ધડીવાળી ટોપી ગરદન તરફ ઝુકાવીને પહેરી છે. સુંવાળુ મુઠ્ઠાવન ચોતનું ધોતીયું અને પગમાં જોડા. વચલા દરવાજામાં ઉભો રહીને ચાલીનો બીજી તરફ ઉભેલી કાંઈ વ્યક્તિ સાથે બોલે છે)

સંજીવ—હવે તારે પગે પડવાનું બાકી રહ્યું છે, તારે જવું હોય તો ખુશાલ જ. હું આવ્યો છું તો અહિંયા કલાઈક થોડા સિવાય કંઈ આવવાનો નથી. (કાંઈ સાંભળ્યું એટલે) રસ્તો જડશે, નહિ ? ઠીક છે અહિં ઉપર આન. હું નીકળું ત્યાં સુધી નરી વડુની જેમ આ પડદા પાછળ ઉભી રહે. વચ્ચે કાંઈ કાંઈ વખત ડોકિયું કરી જોશે તો મને કાંઈ દરકત નથી. ઝાંઝામાં ઝાંઝા અર્ધા કલાક અહિં બેઠા સિવાય હું કાંઈ આવવાનો નથી.

જોદરા—કાશ્ય જી તમારી સાથે ? આમ બેસોને.

સંજીવ—આ જોરાંઓ એટલે એવાંજ. સારી રીતે વર્તીએ તો પશુ નહે છે, અને સારી રીતે ન વર્તીએ તોએ રહે છે અને રડાવે છે.

જોદરા—મુખાને સાથે તેડી લાવ્યા છાત્રો હો ? આ શું !

સંજીવ—એમાં શું બગડ્યું ? મારી સમજ મુજબ તો ઉલટો રહેતો મારો વિચાર હરે છે ! (જોદરા ડોકિયું કરીને) અરે એ, ખસ

યયું હવે. અહિં બીજું કાંઈ નથી. (મુધાનો હાથ પકડીને જેની સાથે છે) વા! જુઓ શુકની તારલી વાદળાની ઝાથેથી ચમકી તે હવે તમે જ કહો ખાંસાહેબ, હું એને સાથે તેડી લાવ્યો એમાં એવું તે ખોટું શું કયું? દાદર લગી આવી ત્યાં સુધી ઠેકાણું જ જણાવ્યું નહોતું. તેથી તો અહિં સુધી આવી.

જેદરા—ઝેરાંઓને આમ ફસાવવાં એ ઠીક નહિ. આને તમે સાથે લાવ્યા તે ખગબ કીધું કે સારું કંઈ એ હું કેમ કહી શકું? હું ત્રી છું ખરી. પણ કાંઈની પત્ની નથી. પત્નીધર્મ મારા જેવી વારાંગનાને શી રીતે સમજાય? પણ એકંદરે-કેમ સંતોષા તમારો શું મત છે?

સંતુ—મિત્રને ઘેર કાંઈ પણ જઈ શકે-સાથે ત્રીને પણ લઈ જઈ શકાય પણ-તે આમ છે-એટલે...

સંજીવ—એટલે શું તે હું કહું છું. નાયકજીને ઘેર જવું નહિ. પણ આ નાયકજી છે કે? હવે કાં માયુ નીચું નમાવ્યું? બીજાંયે કારણ છે. ગૃહસ્થી ગમે તેવો હોય તો પણ એને ઘેર ઉજળે મોડે જઈ શકાય છે, પણ નાયકજી આના જેવી બાળ બહુપારિણી હોય તો પણ એના શુભેચ્છાથી ખાધેલા સોમંદને પણ લોકો માળ સમાન ગણશે. એટલા માટે જ નાયકજીને ઘેર જની વખતે આપણી ઝેરીને પણ સાથે તેડી જની એ સર્વથી ઉત્તમ. સહ જવાનું કારણ જ નહિ.

મુધા—પણ મેં ક્યાં ના કહી?

સંજીવ—અહિંયા ફરી નહિ જ. દગ્ગાળના હિમરા આગળ શું બોલી હતી તે કહું કે હવે?

મુધા—ઝીઝીનાં મન પુરેપો સમજી શકતા નથી.

સંજીવ--કણુક છે. હું અહિંયા એકલો આવું તો કોઈ પણ મારી નિંદા કરે, પરંતુ તું હાર મધરાતે પણ જો અહિંયા એકલી આવે તો મને નથી લાગતું કે કોઈ તારી શકા કરે !

સુધા--મુવું જીમને હાડકુંયે છે કે ? હવે હું આવીને ? આગળ બોલતું બંધ કરો.

સંજીવ--નહિ આવતે તો કહેતે કોને ? હવે આવ ને અહિંયા આમ બેસ. પહેલાં ઉભી રહે, આ સંતુ બાળાને નમસ્કાર કરે. મોંઢા સામું થું જોયા કરે છે ? નમસ્કાર કરને ?

સંતુ--ઠીક, પહોંચ્યો મને નમસ્કાર. બાહ્યલોના નમસ્કાર લઈને હું ક્યા નરકનું સાધન બનું ?

સંજીવ--સ્વર્ગનું સાધન બને છે તે બાહ્યલોને માટે (પુરાણોમાં આનો આધાર છે કે ?)

જોદરા--ખરેખર, બંગાળમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ નામના એક બ્રાહ્મણ હતા. ઉંચ વર્ણોનું અભિમાન દૂર થાય માટે એમણે એક બંગીનું ભગદ પોતાના માથાના લાંબા વાળથી બરાબર જો મઢિના સૂધી વાળ્યું (બધા ચુપ) દીકરી, એમને પણ લામ, મોટરાંઓના આદીવાદ લે.

(સુધા બહીની બહીતી પાસે જાય છે અને ગર્હન પણ ન નમાવતાં નમસ્કાર કર્યા જોતું કરે છે)

સુધા--હવે પાતું ને ?

સંજીવ--સંકોચ શા માટે ? સંતુનાના, પગપર માથું મુકું છું (આ કેવળ સંતુની બાપનું અનુકરણ. કોઈપણ ઉંચ વર્ણીય આમ નહીં કરે એ નહિ.)

સંતુ—(સંજીવને ઉઠા કરી એકદમ બેટી પડીને) બાપુ, સો વર્ષનો યજ્ઞે. હું તારા પગનો જોડો. તમારા જોડા ખનાવીને હું પેટ ભરું છું. મને શાનો પગે પડે છે મારા બાપુલિયા !

સંજીવ—હવે ક્યાં જામશે રે પોરી ? બાવ, પગે લાગ. સંતુ-બાપા, આમજ મને બેટીને લગા રહેજો સુધા, પાંસઠ ડીઝીનેા એમલ કરીને માથું નીચે નમાવ. આ જો. કંઈ પુરાણો પર તો નજર કર.

* ગાયન (૫)

જોહરા—આ બાબતમાં માત્ર વરે કહ્યું એટલે તે કરવું એમ માનતી નહિ. વરની સત્તા દેહપર, પણ પરમેશ્વરની સત્તા મન પર તારી મનોદેવતા કહે તોજ માથું નમાવ, પણ દેહ પર સત્તા ચલાવનારા વરનાં શબ્દને માન આપવા માટે દેવને ફેંકી નહિ દેતી છોકરી, તારા અંતરમાંનો ઇશ્વર શું કહે છે ? (સુધાને કુમો બરાબ આવે છે. દેર તો આવ્યા નથીને ?) ૨૩-૨૩, આમજ ૨૩, હૃદયમાં લામણી મયા સિવાય આંખમાં આંસુ આવતાં નથી. હવે કેમ લાગે છે ? (સ્તબ્ધતા) છોકરી ? મહાત્મા ગાંધી વિષે તને ખબર છે ? પુનાની છે માટે પુછવું પડ્યું ! (સુધા માથું હલાવીને હા કહે છે) ખબર છે ! હીક. એમણે એક વખત એક મહારત્નું છોકરું ધરે આવ્યું; કહે છે કે તે વખતે તેમનાં પત્ની એમનાથી રીસાવાં હતા. મહારત્ની છોકરીને ધરેલાવવા માટે એમણે પોતાની પ્રેમાળ કસ્તુરબાથી છટા થવાની

* ગાયન (૫)

(શકરા-ત્રિતાલ-‘ જન જન જન હૃક ’)

હિસે જસે કમલા યુવશીલા

નાથપદા સુરિતાં વિગમલયે—કું

રાહિસિ માયાં ભાગીરથી તી; ન સાંડી ગૌરી હરાલા તો વિજલા-૧

તૈયારી કાઢી. તેવીજ રીતે તને પણ એ બદલ આની સાથે તકરાર કરવાનો અધિકાર છે. એમનાં પત્નીએ એ વેળા એમની અવગણના કરી, સંજીવન, આ વખતે મુઠ્ઠા પણ પોતાના વિચારો માટે તમાની અવગણના કરશે. સાંભળું બેટા, પેલી ઢેડની છોકરીને કસ્તુરબા દેવે પોતાના હાથે દુધ પાવ છે.

સંતૂ—બાપ આ તો એક જ વાત ચર્ચ. આ બાલક કાંઈ નકામો મારા પગે પડ્યો નથી! હું એવોજ ભાગ્યવાન છું. સાંભળો બાપ, સાંભળો સંજીવન—શરૂઆતનો ગણપતિનો ઉત્સવ. ગણપતિ વિસર્જન કરવાનો દિવસ હતો. લોકોની ઠઠ મળેલી હતી. હું ચમાર! બાલકોના ગણપતિના મેળામાં મારા ગણપતિ શી રીતે ખદાર કાઢવા? મારો બાપ રડતો બેઠો. હું તો બાળક. હુંય રડવા લાગ્યો. પાંકુરંગને હાંક મારી. પંદરપુરના પાંકુરંગ જેવી લાલ પાથડી પહેરેલી સામળી મૂર્તિ મારી સામે ઉભી રહી. આમ જ મને બેઠીને ઉભા. મારા ગણપતિ જાતે ઉંચક્યા અને 'કેસરી આશીસ'ના વાડાના ગણપતિની પાલખીમાં સુક્યા. મારો હાથ ઝાલી ઠેક લઈ ગયો તે દિવ્યપુરુષ.

મંજીવ—સંતૂબાબા, અમારા પુનામાં આમ કરવાવાળો આ આ કેણુ?

સંતૂ—બાપુ, તે મારા પુનાના પાંકુરંગ. તમારા લોકમાન્ય દિગ્ગજ પણ મારા પુનાના પાંકુરંગ. પુનાના પાંકુરંગની પૂજામાં અસાધ્ય ચર્ચ તેથી જ પુના ઝાંખુ પડવા લાગ્યું. તેથી તો મારા જેવા મદાર ચમારોને દેવે મુંબઈના રસ્તો લેવો પડ્યો. અમારા વાલી ગુજરી ગયા, એટલે તો આજના આ વખતમાં અમને હૃદય સાથે ચાંપે એવું કોઈ રહ્યું નહિ. ગઈ કાલ મુઠ્ઠા તો પુના ધર જેવું હતું. પણ આજે પુના કેદખાના જેવું લાગે છે. પુનવવાન મદદમાનાં ઈર્ષન માટે દેવે પુનાની દુરંગમાં શોધ ચલાવતી પડે છે.

જોહરા—સાંભળ્યું મુધા ? એવો એક સમય હતો, જ્યારે તમારું પુના સર્વને માનું દુધ હતું, પણ સ્વામિ વિવેકાનંદે વિકાસત જઈ ખ્યાતિ મેળવી એ પહેલાં એઓ પુને આવ્યા હતા—તે વખતે તેમને ફટલાક દિવસો સુધી એક ઢેડને ઘેર રહેવું પડ્યું તો (મરાઠી ધેડ એટલે કોઈ સ્વયંમન્ય નેતાને ઘેર નહિ. પ્રત્યેક ગામમાં ઢેડ હોય છે તેમ જ 'ધેડ' પણ હોય છે) પરમહંસની પુન્યાર્ચના આશીર્વાદ એને પુનામાં જ ફર્યા. (મુધા સંતુને પગે લાગે છે) એમ મહાત્માઓની પુન્યાર્ચના દિવાએ તારા હૃદયની જ્યોત પ્રકટાવી ત્યારે કેમ આપોઆપ વાંકી વળી ! સંજીવરાવ, આવી વાતમાં સખ્તાઈ કરવી કામની નહિ. પોતાની સત્તાના બળથી બીજાને નમાવવા શ્રીમંતોએ, અમારા જેવા ગરીબોની સત્તા એટલે મોટાઓની સાત ખાવાની. અમારા જેવા પતિતોની યુગ્મસ એટલે ઝુકાવેલી ગર્દન. 'મહા મેષ્ટાકુની આજી વિષ્ણુદાસ, કડીન વજાસ હાણું એસે'

(ધંટડી વાગે છે. દાસી બહાર જઈ આવી પાછી ફરે છે)

દાસી—નીચે સર્જેરાવ સાળવી નામના કોઈ ગૃહસ્થ આવ્યા છે. એમની સાથે એક સાહેબ છે. (સંજીવરાવ કોય પર મુર્છીત થઈને પડે છે)

મુધા—અરે બાપ ! આ શું ?

સંજીવ—બી નહિ. હું માત્ર કૌંસમાં મુર્છીત પડ્યો છું, ખાંસાહેબ, તમે જ કહો, મને મુર્છા કેમ નહિ આવે ? અમારા મરજાદી સર્જેરાવ બાપા—અને તમારે ઘેર ? અરે મને કોઈ રમેલીંગ સોલ્ટ આપો તો !

સંતુ—સાથે સાહેબ છે ? બાપ મને લાગે છે—

જોહરા—સમજી, સંજીવરાવ, તમે ઘડીબર એમને અહિંયા રોકી રાખશો કે ? જા, એમને કહે, હું જરા કામમાં છું—ત્યાં લગી અહિંયા

જેસો. હું હમણા આવું છું.

સંજીવ—હા રહે રે, ખંચ મીનીટ પછી એમને ઉપર મોકલી દે. મારી મુંઝાયેલી સુદિને મને જરા ઠેકાણે લાવી નાંખવા દે. સુધા, તું પણ જરા અંદર જ બેસ (સુધા, સંજીવ, જોદરા જમણી બાજુના દાદર પરથી અંદર ગય છે) શો ચમત્કાર છે ?—

* ગાયન (૬)

(સર્જેરાવ ને શામર્સ સામેના દરવાજેથી પ્રવેશ કરે છે)

સર્જેરાવ—કોણ, સંજીવ ? તું અહિંયા આવ્યો છે ?

સંજીવ—હું અહિં આવવાનોજ. એટલા સાઈ તો મુંઝપ આવી.

શામર્સ—આ ઠીક નહિ.

સંજીવ—શું ઠીક નહિ. મારું આવવું કે તમારું આવવું ?

સર્જેરાવ—અર્થે અહિંયા ખાસ કામસર આવેલા છીએ.

સંજીવ—હું પણ ખાસ કામે જ આવેલો છું. હું કંઈ રસ્તો ભૂલ્યો નથી !

સર્જેરાવ—આ તારો રસ્તો ખિલમુલ્ય જૂસબરેલો છે. નિશાન મુંઝપમાં તારી વાતો થાય તે કામની નહિ.

મંજીવ—પુનામાં વાનો થાય તો ચાલે, એમને ?

* ગાયન (૬)

(દરવારી-એકલાલા-‘ નૈનસો નૈ મિલા ’)

સાંગઝના ઉગા જમરાસિ

જનતા દીના હાદિ દિશાલા પાંદન કાલા—મુજ

વિનિષ રીતિ, મિન્ન જાતિ, અવજહિતાં નય પદાતિ,

કશિ નય ધનિ સાંતનાસિ—૧

સર્જેરાવ—પુનામાં કે ? ગમે તેની ગમે તેવી વાતો થાય, તેની કાંઈ વધારે પરવા કરતું નથી. અહિંયા નામ કાઢવા જેવું વર્તન થાય તો ધંધા પર એની અસર પહોંચે છે.

સંજીવ—એટલે તો સાહેબોએ અહિં આવવું કામતું નહિ. હું હજી છોકરો જ છું. મને કાંઈ એટલો દોષ દેશે નહિ. પણ સાહેબો જેવા વેશ્યાને ઘેર આવે અને તે કાંઈ જોઈ...છટ; મારા શરીરના ફેવાડા ઉભા થાય છે. પણ બાબા, આ તમને કેમ ગમ્યું ?

સર્જેરાવ—સાહેબને એક વખત બાઈનું ગાણું સાંભળવું છે.

સંજીવ—એમ ? હું ગાઈ જતાવું છું (ગાવા માંડે છે) શિષ્ય પરથી ગુરૂની પરીક્ષા, શિષ્ય એક ગણો હોય તો ગુરૂ દશગણો છે એમ સમજવું.

શામસ—કાંઈ કાંઈ વાર શિષ્ય, ગુરૂને પણ ટંપી જાય છે. હમણાં જ જીએને, મીસ્ટર સાદાલી દમારા ગુરૂ; એમનું મારી સામે દમે અપમાન કર્યું.

સર્જેરાવ—વેશ્યાને આંગણે આવ્યા કે આમ જ થવાનું. આ ઉમરા પર ગમે તે ગમે તેનું અપમાન કરે છે, પણ મારું અહિં અપમાન થશે એમ આવતા પહેલાં મને જગ્યા લાગ્યું નહોતું. શિષ્ય પરથી જ જો ગુરૂની પારખ કરવાની હોય તો મને લાગે છે, જોહરાબાઈ આવી દશગણ અપમાન કરશે.

(જોહરા અદરનો દાદરો ઉતરીને પ્રવેશ કરે છે)

જોહરા—જાદગી જનામ ! મુજરો કહે છું. બાબા સાહેબ, ઉભા કેમ ? આવો અહિંયા બેસો. જરાયે સંકોચ રાખતા નહિ. પોતાનું જ ઘર સમજો (તે ડાબા કોચ પડે બેસે છે)

શામસ—વેસ્થાનું ઘર પોટાનું ગનવામાં કાઢને હરકટ નથી.

નેહરા—સાહેબ—તમે ખરેખરજ સાહેબ છો કે ? આ આંવા હિંદુઓથી સાહેબો કરતાં હિંદી ગુલામોના સહેલા મનની જ વાસ વિશેષ આવે છે. જન્મ પરથી ગુણુ ધર્મ નક્કો કરવા એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું લક્ષણ નથી.—

* ગાયન (૭)

શામસ—Yes, you are! right હું ફકટ ટમને લોકોને માફક આવે એવું જ બોલ્યો. We at home never think like that! તમારા હિંદી લોકોની આ રીટ અમને લોકોને બિલકુલ જંગલી લાગે છે.

નેહરા—મતલબ કે, વિલાયતમાં ચમારને છોકરો પણ મુખ્ય પ્રધાન થઇ શકે છે. આ અમારા હિંદુસ્તાનમાં બિયારા મહાર ચમારને ખાલી કારકુનની નોકરી મળવાની પણ મુશ્કેલ પડે છે. શું કરે બિયારા ! છેવટે વટલે છે, બટલર થાય છે. કાંઈ તો સાહેબોની કપ રકાબીઓ ધોધને વિલાયત જાય છે અને પાછા આવતાંજ અદ્વિંયા બડે સાહેબ બને છે (વાક્યે વાક્યે શામસને ઝટકો વાગે છે) સુન્દેરાવ જાણા, સાહેબની વર્ણિત હીક નથી લાગતી !

* ગાયન (૭)

(બાગેસરી—પ્રજ્વાલા—' જલે કહાં ને મોરા ')

પાહે ગુબા તો સાહે જગલા
વલ જલત જગતાંત રાહે ન ત્યાલ!—મુન્
મમતા પરિમિતા અપુલા હરી માત
લોતાં હિદારા વરિતે જગલા—૧

શામસી—મને મેલેરીયાનો ઝોટક થયો હતો કાંઈ કાંઈ વખત ઠડી ભરાઈ આરે છે

સંજીવ—સર્જેરાવ બાબા, અમારા ખાસાહેબ તદ્દન અરસા દિડુ છે હ કે માત્ર ધધારે તેણે પોતે મુમલમાની નામ ધારણ કર્યું છે મુમલમાની નામ વગર હાલમાં ગાનારને કાંઈ માન આપતું નથી ' પારકે ગાણે મોટા લાડુ ' દે માતા હોવાથી મોટાઈ મેળવવા આજકાલ એમજ કંવુ પડે છે માણસે વાંદરાની માફક કુદકા માર્યા, કે એને એકોળે કહેવામાં આવે છે, વાદરાએ માણસના ચાળા કીધા કે સર્કસમાં એની વાદ વા થાય છે.

સર્જેરાવ—તમે હવે ધરે જશો ? સાહેબ આગળ હવે વધુ અકલતું પ્રદર્શન થવું નહિ જોઈએ.

(જોહરા ને સંજીવરાવ જમણી બાબુના ફાય અંગળ જમ્મને અંદર અંદર ધીમેથી વાત કરે કે)

સર્જેરાવ—સાહેબ હવે આમ જુઓ. આપ જે કામસર આવ્યા તેવું શું ?

શામસી—મને લાગે છે કે અહિયા જ પાછતું ગાણું સાબળ્યો હોય તે ઠીક. સાર્વજનિક જગ્યાએ આવતા એને કદાચીત મોકાય થશે.

(ઠડી ભરાઈ આવવાથી સાહેબનો મત પણ નક્કાવા લાગ્યો)

જોહરા—મિસકલ નહિ મારો ધધો સાર્વજનિક કાર્ય માટેજ છે—જેમ શ્રીતાઓ વધારે, તેમ ગાનારને વધારે રગ ચડે છે

સર્જેરાવ—ગાખત આમ છે. સંજીવરાવ હવે પુખ્ત થયા,

સંજીવ—આ પૂર્વે ખરેખરજ હું ગાગક હતો.

સર્જેરાવ—મારું બોલતું પહેલાં પુરું થયું છે, પછી તમે બોલો. હા—એમના હાથમાં આવતી કાલે સર્વ વહિવટ સોંપવામાં આવનાર છે—

સંજીવ—પ્રાપચિક, બ્યવહારીક અને સાર્વજનિક-સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકિય સુદ્ધા.

સર્જેરાવ—હા—સામાજિક, ધાર્મિક—

સંજીવ—રાજકિય—

સર્જેરાવ—અધા અધિકારો એના હાથમાં સોંપાશે. કાલથી એના એ પોતે જવાબદાર, અમે એના કોષ્ટકો કામમાં આ પછી હાથ ધાસવાના નથી. ત્યારે આ અધિકારસોંપણના સમારંભ માટે કાલે સર્વ મિત્રમંડળને એક પાર્ટી આપવાનું નક્કી થયું છે તે વખતે આપનું ગાથું યાવ અને તે સાંભળવાનું મને એવી સાહેબની ઇચ્છા છે.

જોડરા—આપની સેવામાં હું ક્યારેય પણ હાજર છું.

સંજીવ—મને કહ્યું હોત તો મેં પણ આ સર્વ નક્કી કરી નાખ્યું હોત.

સર્જેરાવ—તમે અદિયા આવશે એની મને જરાયે અટકાવ નહોતી. વળી આજનો દિવસ તો અમે અમારું ચરિત્રપણું હાં બોગવી નહિ લાગ્યે? હમ સાહેબ !

સામર્થ—Exactly !

સર્જેરાવ—ખીજું, કાલે અમારા ડીપ્રેસડકલાસ મીસનનો વાર્ષિક સમારંભ છે. તે પણ સંજીવરાવના બાગમાંજ ઉઠેલી લાઇન.

જોડરા—બાગમાં શું કામ ? અંગણમાં મોટી જગા નથી શું ?

સર્જેરાવ—આવા મેળાવડાએ ખુશી જગમાં થાય તો બધાનું ધ્યાન સારી રીતે જાય છે.

સંજીવ—અને મહાર ગમારોને ઘરમાં ઘાલવાનું પાપ પણ ટળે છે.

શામર્સ—You naughty boy ! મીરટર સાલવી એટલે ડીપ્રેસેક્સાસ મીચનના એક આધારમંડલ, એ તમને નહિ પણ મને ખબર છે. પતિનોના ઉદાર માટે એમણે હજારે રૂપિયા ખર્ચી નાખ્યા છે.

જોદરા—પોતાની પુત્રાઈ કદી ખર્ચી નાખી છે કે ?

સર્જેરાવ—તે બધું તમને કાલે જણાઈ આવશે. જાઉં છું હવે. આલો સાહેબ—

જોદરા—મરીજના ઘરની થોડી ચઢા પીને જશો તો—

સર્જેરાવ—ચઢા ? તમારે ત્યાંની ?

જોદરા—મહાર બીખારી કરતાં પણ હું વધારે પતિત છું કે ? હું અસ્પૃશ્ય તો નથી જ ને ? મારો સ્પર્શ કરતાં તમે કદીયે ખંચા કાશો નહિ.

શામર્સ—ખરું છે.

જોદરા—તમે મારા ઘરની ચઢા પીશો તો વટવી જશો શું ? આપના જેવા મોટા માણસો સુંદર વારાંગનાઓના મોં સાથે મોં લગાડવા સુધાં તૈયાર હોય છે, તો પછી માત્ર એક ચઢાનું કપ—

શામર્સ—Say yes, say yes—Mr. Salvi

સર્જેરાવ—ફિક છે, સાહેબના સંબંધનું માન રાખવા હું તમારી

ચહાને રચીકાર કરીશ (સિદ્ધાંત માટે નહિ તેમજ જોહરાખાઈની વિનંતિને લીધે પણ નહિ.)

સંજીવ—ખાં સાહેબ, તમારી પાંકુરંગની મૂર્તિ સર્જેરાવ ખાખાને દેખાડવી છે ને ?

જોહરા—હા ખરુંજ. આવો છો કે મૂર્તિ જોવાને ? ચહા બને છે તેટલા વખતમાં.

સર્જેરાવ—ના કહી શકાય એમ નથી. હું વારકરી છું. (ચોકસ વારે પંદરપુરમાં પાંકુરંગના દર્શને જનારને જ વારકરી કહે છે.)

(સર્જેરાવ ડાખી બાળુના દાદરેથી જોહરાખાઈ સાથે અંદર ગય છે. સંજીવરાવ પણ એમની પુકે પુકે ગય છે. એણે અંદર શું જોયું ? સારી રીતે ચણાવેલા સીમ્રમના દેવધરમાં નિસમતી પાંકુરંગની મૂર્તિ હતી. ઉપર વિજગીના દિશા હતા તો પણ બેડે બાળુએ બે દીવીઓ પ્રગટેલી હતી. હમણાં જ ચહાવેલા પુલોની મંદમંદ મીઠી સુગંધ આવતી હતી. સામે બાજુ પર આસન પાથરેલું હતું. સર્જેરાવે અંદર જતાં જ મુર્તિને નમસ્કાર કેરા લાવથી કર્યા હશે તે કહી શકાય નહિ. કારણ ત્રેપ્પીકાને અંદરનો કોઈ પણ ભાગ દેખાતો નથી. મિચાશે શામસ સાહેબ એકલો જ દિવાનખાનામાં વાટ જોતો રહ્યો છે. એણે ઘાંતી છખીઓ નિરખીને જોઈ. બહાર ચાલીમાં ડાકિયું કરીને જોયું. દાદર તરફ પણ એક વખત નજર નાખી.)

શામસ—મને કાછળે આવો એમ કહ્યું નહિ; (શું કરવાને કહે ? માહેબોને પાંકુરંગ સાથે શો સંબંધ ?) ક્યાં ગયા એ બધા ?

(સાહેબે દાદરની પેલી તરફ પડો દુર કર્યો. બાડો હોતો સંતુ આગળ આગ્યો—)

શામસ—કાણ ? મોટાભાઈ ?

સંત—હા જાનું. હું તારો તે મોટોભાઈ. હજી મારી ઓળખ છે ખરી ?

શામસી—હાથ જોડું છું. આ વખતે કાંઈ જોલતા નહિ. ત્યાં જુઓ, સર્વ પાછા ફરે છે.

(સંત બધાના આવતા પહેલાંજ પડદાની ઓથે છૂપાઈ જાય છે. સર્જેરાવ, જોહરા, સંજીવ, દાદરપરથી નીચે ઉતરીને આવે છે.)

શામસી—મૂડીં ઘણી મુંડર હોય એમ લાગે છે !

જોહરા—કેમ લાગે ? તમારે જોવી છે ?

શામસી—હું દિંદી કારીગરીનો શોખીન છું. મૂડીં જોઈ દોરે, પણ—

જોહરા—મહાર, ચમાગે સુઢાં મારા ધરમાં આવી શકે છે. તમે તો સાહેબ ! તમે કંઈ મહાર ચમાર જેવા અસ્પૃશ્ય નથી ! આટલા જુદા માત્ર કાઢી નાખો. (જુદા કાઢતાં કાઢતાં હાથ ધ્રુજે છે) કેમ ? ખૂટાનો ગોઠ જુદો નથી ? કંડી બરાબ શું ?

(સાહેબના હાથ ચરચર ધ્રુજતા હતા. ધ્રુજતા હાથેજ તે જુદા કાઢીને રૂમાલે સાફ કરવા લાગ્યો. સાહેબ લોકોને સ્વચ્છતાનો શોખ વધારે હોય છે.)

શામસી—કંડી નથી—જુદા સાફ કરે છું.

જોહરા—આ જુદા હાથમાં પકડવાની રીત જોઈને તો તમે જાણે બાપે દાદે ચમાર છો એમજ કાંઈ કહે.

સર્જેરાવ—એવજુ સાહેબ છે. એમને એવું તેવું કહેશો નહિ.

જોહરા—આવું કહેવા બદલ સાહેબ લોકોને શું કામ લાગી આવવું જોઈએ ? એ કાંઈ હિંદુ નથી. આમ અહિંવી ચાલે સાહેબ,

(સાહેબ ને જોહરા દાદરપરથી ઉપર જાય છે. ત્યાં શું જોયું ?
 પંદરપુરના પાંદુરંગ કે પૂનાના પાંદુરંગનો ભક્ત ? સર્જેરાવ અદિયા
 વાદ જોઈને જોહા છે. એટલામાં જિની ચઢાના વાસણો લાવીને
 વચસા ટેબલપર મુકે છે ને જવા માંડે છે.)

સર્જેરાવ—સાહેબ હજી અંદર શું કરે છે ? અરે છોકરી,
 અદિયા આવ, તારું નામ શું ?

જિની—મારું નામ કીલી (આ જોહરાઆમનું આપીઝમ)

સર્જેરાવ—કીલી ? એમ ! ઘણું મુંઢર નામ છે. તું અદિયા
 નોકર હોય એમ લાગે છે ?

જિની—નોકર જેવી કું લાગું છું કે ? (ખરેખર તે તેવી
 દેખાતી નહોતી.)

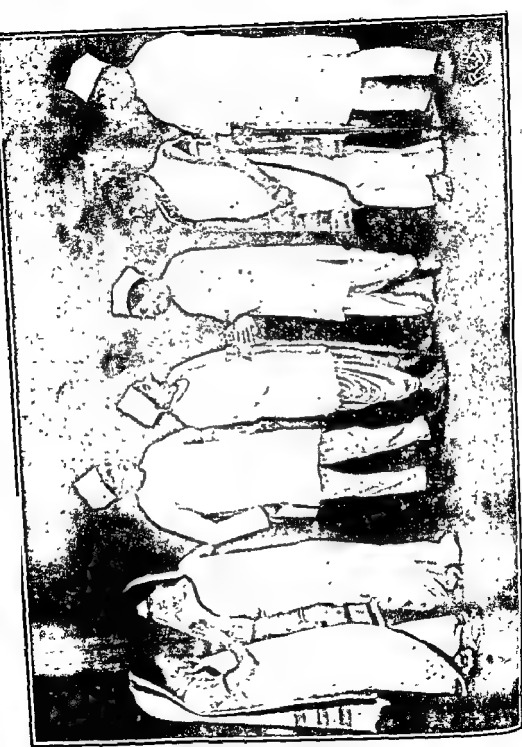
મર્જેરાવ—તેમ ખૂંજ. લાગતી નથી.

જિની—હું છોકરી જોહરાઆમની.

સર્જેરાવ—એમ ! પણ સંજારાવ કહે છે, કે તે બાળ બ્રહ્મ-
 ચારિણી છે.

જિની—તમે શું કહેા છો, તે મને સમજાતું નથી.

મર્જેરાવ—અદિ આમ આવ (તેને પામે લઇને) મને જોકે
 છોકરી હતી. ત્રિલક્ષ્મ તારા જેનીજ હતી. આજે તે દયાત હોત
 તો તારા જ નેટલી દેખાતી હોત. (તે ચઢાનો પ્યાલો લાવવા જાય
 છે) આમ અદિ આવ. ચહેરો પણ ત્રિલક્ષ્મ અમારી સખૂ જેવોજ
 દેખાય છે. હવે કેવી સખૂ ? એકની એક છોકરી—તેમ કાળ દરી ગયો.
 હું ચઢા પીવા લાગ્યો કે તે પણ આમજ પાસે રહેતી. કપમાંની
 અર્ધી ચઢા પીને પછી તે મારા જોડે લગાડતી. (જિનીના મોંમાં

પાણી છુટવા લાગ્યું) ગયા ને આનંદના દિવસો. છોકરાઓમાંથી કોઈજ નહોતું નથી હવે !

જિની--હું પીઠું કે આ ચહા ?

સન્નેરાવ--હા, ખુશાલ પી, પણ અધીં મારા માટે રાખજો. બધા આવે તે પહેલાં હું કે. કાંઈ જોઈ જશે તો નકામી મશ્કરીનું કારણ મળશે. અચ્ચા વગરના આપનું હૃદય કેવું હોય છે એ આ નાદાન પોરીયાઓથી કેમ સમજાય ? હું જાત કરીને પી.

(તે અધું કપ પીને એના મોઢાડે લાગાડે છે. તે એક ધુંટડો પીએ છે, એટલામાં સંજીવ, જોહરા, સામર્સ પ્રવેશ કરે છે.)

મન્નેરાવ--ભારે મીઠી છે પોરી. તમારી છોકરી હોય એમ લાગે છે. હા કરવા લાગી-કહ્યું જવા દે-છોકરું છે. એ ખાસો અહિં આપ.

જિની--શરી વહિં કે એક ધુંટડો ?

મજીવ--ફરી ? એટલે પહેલાં એક લીધો હતો શું ?

સન્નેરાવ--છોકરીની જાત-ધણી માયાળુ હોય છે. હવે ફરી નહીં હું કે. એ કપ મારા હાથમાં આપ (તે કપ આપે છે) હવે મહેવા દે આ ચહા મજીવરાવ, પેતો પીઝે કપ અહિંયા લાવો. સાહેબ ચહા લ્યોને

જિની--મે પીધા પંજીજ એજ કપમાંથી એક ધુંટડો લીધો હતો ને !

સન્નેરાવ--જૂતમાં-મિલકુમ જૂતમાં-છોકરીને સમજાવવા પૂરતો.
(બધા ચહા પીવા માંડે છે)

નોદરા—સર્જેરાવ બાબા, તમે મહારને ઘેર કદી જનમ્યા'તા કે ?

સર્જેરાવ—એમાં વિશેષ શું છે ? હું હિપ્રેરકકલાસ મીરાનનો પ્રેસીડન્ટ છું ને ? બસ પત્યું.

નોદરા—પણ જમ્યા છો કે કદી મહારને ઘેર ?

સર્જેરાવ—જમીશ સુદાં. એમાં કાંઈ મોટું કંઈ કામ નથી.

સંજીવ—પણ ખરેખર કદી જમ્યા'તા કે ?

સર્જેરાવ—સહબોજન વેળા એકજ પંગતમાં બેઠો છું પણ મહારને ત્યાં આમ કાંઈ કદી જમ્યો નથી. મીરાનનું ધ્યેય સાચવવાનું, એટલે એકજ પંક્તિમાં સાથે બેસી જમ્યા અને ફાળો આપ્યો કે પત્યું. પંગતમાં પણ જરા નોંધ નોંધનેજ બેસું છું. ઘરમાં એને ખબર પડી જાય તો એનું ત્રાણ દાળવા પ્રાયશ્ચિત કરું છું. અમારા મરાઠા મોળ્યાઓનાં બેરાંઓને આ આવું કાંઈ જરાયે ચાહે નહિ. સાહેબનું ચઢા પીવાનું પુરૂં થયું હોય એમ લાગે છે ? ચાલો સાહેબ. બીલકુલ બોલતા કેમ નથી ?

શામસી—(રૂપજ ઉચ્ચારથી) માફ માયું બહુ દુઃખે છે.

સર્જેરાવ—માયું દુઃખે ? તમારી બાપા એકદમ કેમ બદલાઈ ગઈ ?

સંજીવ—આ ખાં સાહેબની ચઢાનું પરિણામ.

સર્જેરાવ—ચાલો હવે ચાલતાં ચાલતાંજ વાતો કરીશું. નોદરા-બાપ, દાલે સાંઝે આવરો ને ? તમે આવરો એ ખાત્રીથી અમે તમારું નામ આપીને આમંત્રણપત્રિકા પણ ઇપાવી દીધી છે. હીક જાડું છું.

જોહરા--જરા હલા રહો.

સર્જેરાવ--વિચાર બદલ્યો હોય એમ લાગે છે ! છ ! છ !
એમ નિરાશ કરશેજ નહિ.

જોહરા--નહિ. હું કાલે આવવાનીજ છું પણ આ છોકરી--
આ મહારાની છોકરી છે; મારી નથી. આજેજ એને મેં અહિયાં
રાખી લીધી છે. (સર્જેરાવ ગભરાઇને સ્તબ્ધ થઇ જાય છે. સંજીવ
ખડખડ હમવા માંડે છે. મંત્રુ ને સુધા હસતાં આવે છે. જિની દોડી
જઇને સર્જેરાવને પ્રેમથી ભેટે છે. એ એને ધક્કો મારે છે. ' હું
તમારી સખુને ? ' એમ બોલી તે ફરી વળગે છે. તે તેના હાથ
છોડાવી તેને દુર હડસેલે છે. બધા હસવા માડે છે.)

ઘીજા અંકનો

પડદો

પહે

છે.

અં ક ત્રી જો.

સ્થળ : સંજીવરાવનો મલ્લઆગ્રહીત્તપરનો બાગ

પાત્રો : તમામ

દ્રશ્ય :

[બગીચાના છેડે સંજીવરાવનો જંગલો દેખાય છે. દર્શનમાં જંગલના એક ખુણાની બારી મુખ્ય દેખાય છે. જમણી બાજુથી જંગલમાં જવાનો દરવાજો છે. જંગલો અમેરીકન દમનો છે. બાગમાં મર્વ ઠેકાણે ગીચ ઝાડો છે વચ્ચે વચ્ચે ફુલોના કુંડા મુકેલા છે. ઘણા ખરા ઝાડો વિદાયતી ઝાડોની કક્ષમેમાંથી બનાવેલા છે. લાલ ફૂલો વધારે જોવામાં આવે છે. જંગલની આસપાસ ફુલોના વેરા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જાત-જાતનાં ફુલોનો સુગંધ જોવામાં આવે છે. જમણી બાજુએ એક કુવારો છે, અને તેમાંથી પાણીની ધારા એકસરખી ઉડે છે. આ કુવારાની બીજી બાજુએથી જંગલમાં જવાનો બીજો એક રસ્તો છે. આજે બાગમાં વચ્ચોવચ ઝાડ પર એક સુંદર મોટું વિજળીનું ઝુમ્મર ટાંગેલું હોય, અને બાજુએ વિજળીના દિવા છે. બપોનો ઝ શનસો તોરણની જેમ લટકાવેલાં છે અને બાજુએ ખુમીઓ ને કાચો મુકેલા છે અને વચોવચ લાકડાની ઘોડી પર પાન સુપારીની તબક્ક, અત્તર ગુલાબદાની અને હારતુરાની તમકો મુકેલી હતી. પડદો હિંચકાતાં રંગભૂમિ પર કાંઈ પણ દેખાતુ નથી, એટલામાં જમણી બાજુના દરવાજેથી સંજીવ પ્રવેશ કરે છે, અને જાનમાંની સર્વ વ્યવસ્થા તપાસી જુએ છે અને થોડી વારે જંગલ તરફ વળીને સુધાને હાંકે મારે છે.]

✽

✽

✽

સંજીવ—સુધા, અહિં આવ. (સુધા આવે છે) આજ આપણે પુખ્ત થયાં. સર્જેરાવ બાબા આજ આપણો સર્વ વહિવટ આપણા હાથમાં સોંપશે. હવે પછી તે આપણા કાંઈ પણ વ્યવહારમાં માથું મારશે નહિ, બહારના વ્યવહારનો બોભો હવે બધો મારા પર પડવાનો છે, ત્યારે આ ઘરમાંનું સ્વરાજ્ય હવે બધું તારેજ સંભાળવું જોઈશે : કેમ ?

સુધા—મને એમાં શું સમજ પડે? હું તો માત્ર તમારા હાથની દોરીસંચાર પૂતળી છું. સુવધારે દોરી બેંચી કે તે પ્રમાણે નાચવાનું મારે કામ અને એટલીજ મારી આવડત.

સંજીવ—અહં; એમ હવે ચાલશે નહિ. સર્જેરાવ બાબાએ મને આ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યા પછી હું કાંઈ બાબત જૈરાંઓ પ્રમાણે તને શુભામગીરીમાં ગાંધી રાખવાનો નથી, હવે પછી ઘરના વ્યવહારની સ્વામિની તમે. અમને કાળીયો અન્ન નાખશે તો અમે ખાઈશું. ચાર દોસ્તાને આપણે ત્યાં લાવું અને તમે ચઢા કરી આપો તો અમારું ભાગ્ય; નહિ આપો તો કેમ નહિ આપી કરીને પુછવાનો નથી. આજથી આ આમજ આગળ ચાલવું જોઈએ. દરેકે પુખ્ત વયે પહેલ્યાનો પુણું પુરાવો આપવો જોઈએ.

સુધા—મને નહિ જોઈએ આવો અધિકાર. હું મારે સગીરજ રહીશ

સંજીવ—પંદર દિવસ પહેલાં પુનામાં હું પણ એમજ કહેતો હતો, પણ તે દિવસે અર્ધો કલાકની અંદર મારો મત બદલાયો. હસ નહિ! એકદમ મારે પુખ્ત થવું એમ મને લાગવા માંડ્યું.

સુધા—તે દિવસનું તોફાન શાદ બાવે કે કંઈ મુશને હસવું આપ્યા વગર રહે ?

સંજીવ—એમને ? જો તો ખરી, એમજ થશે. આજ ના કહેશે ખરી, પણ કાલે સ્વાતંત્ર્યની જ્યોત હૃદયમાં પ્રકટશે કે તેતુંજ તોફાન કરવા માંડીશ, અને પછી મને પણ સર્જેરાવ બાબાની જેમ કડતું મોં કરવાનો પ્રસંગ આવશે. આ એકલું આગતું તોફાન સંભારવા કરતાં આજે-આજ ચોધડીએ તારા પણ અધિકારદાનનો સમારંભ પતાવી નાખવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. પણ એમાં એક શરત છે.

સુધા—મને લાગતું તુંજ તે. સીરા શબ્દોમાં પુછું કે આ આટલી કળા કેમ ખીલી ?

સંજીવ—સુધાના સીધા શબ્દોથી જો મારા હૃદયની કળી ખીલી નહિ તો હું સંજીવ શાનો ? સુધાના સ્પર્શથી નિર્જીવ પણ સંજીવ થાય, ત્યારે હું તો મુળથીજ સંજીવ. જમણા ખીણો તેમાં આશ્ચર્ય શાનું ?

સુધા—વારં ! પેલી શરત ?

સંજીવ—તે શરત કહેવાની નથી. પરીક્ષાથી તેનો ઉકેલ કરવાનો છે. અમુક વાત તને ગમશે કે, કરીને હું પુછવાનો. મને ગમે એવો તું ઉત્તર આપે તો સમજવાનું કે તું અધિકારદાનને પાત્ર છે, અને તેવો ઉત્તર ન મળ્યો—(ગંભીર થઈને સુધા ઉમેરે રહે છે.)

સુધા—તેવો જવાબ ન મળ્યો તો શું ? પાછી ગુલામગિરી આવવાનીને અમારા નસીબમાં ?

સંજીવ—હા, હા; એવો ઉત્તર ન મળ્યો તો જનોઇ તોડવાની. માયામાં રાખ ચોળવાની અને દિમાલખનો રસનો પકડવાનો, એજ આ સંજીવની પ્રતિજ્ઞા (પ્રતિજ્ઞા કરનારા ધીરોદત્ત નાયક પ્રમાણે આકાશ તરફ હાથ ઉંચા કરીને ગંભીર અને છે) બોલ-પસંદ છે ?

સપક્ષ કરતી લણુડી કેમ બંધ થઈ ગઈ ?

સુધા—હીક છે.

સંજીવ—હીક છે શું ? ઝંટ ! કણુલ છે ? (સુધા માથું હલાવીને હા કહે છે) છે—? વાહ ધણુજ ધીરજ ધરી દેવાય.

સુધા—હા, આટલું સ્વરાજ્ય મળવાનું—બરમાજ કાં ન હોય પણ સ્વરાજ્યજ. આટલું સ્વરાજ્ય મળે તો ધીરજ ધરીને નોંધ્યે શું ? (સ્વરાજ્ય મેળવવા : માટે ધીરજની જરૂર છે એટલું આ નાનીશી છોકરીને પણ સમજાવવા હાથે આંખે નોંધ સંજીવને પણ જરા અજાણી લાગી. નવીન દંપતીને અનુરૂપ મુંગી ભાષામાં તેણે એવી તરફ યાજા કર્યા) આમ યાજા પાડવાના નથી હાં કાંઈ ! વખત આવવા છો, એવા ચીત કરીશ—

સંજીવ—અરે બાપરે ! વિઝળી ચમકી. દ્વે દશે દિશા ધધણી જશે, ત્રિજુરન ડોલરા માંડશે, અટ દિશાળ મુર્છા પામશે, ઇંદ્રનું વજ્ર છુટું થશે.

સુધા—અને છેવટે આપની ફજોતી થશે.

સંજીવ—હાથર કહે અને રગસે ને પગસે ભારી આમજ ફજોતી થાય, આજે સ્થાપન થનાર આ ધરગરથુ સ્વરાજ્ય ચિરસ્થાયી બને—

✽ ગાયન (૮)

✽ (જિવાર-એકગાથા- ' તે રહો રહો ને પીયા ')

ખાલિકા વિરાજે ન્દયા

દે પદા વનિતા જે રાવા—ધ્રુવ

પતિમુખા માન દે મુવની .

ને તે સુદની અધિગતા સ્વરાજ્યા—૧

સુધા—પણે જોયું કે ? આપણા મહેમાનો આવવા લાગ્યા

સજીવ—ખરેખર ! નહિ—આ મહેમાનો નથી. એ તો આપણા ઘરના માણસો છે (ઘડિયાળ જોઈને) જવસો શરૂ થવાનો હજી વખત થયો નથી. આ લોકો પહેલાજ કેમ બહાર આવ્યા ? ચાલ આપણે અંદર જઈ આગળ શું થાય છે તે જોઈએ.

(સુધા અને સજીવ જમણી તાલુના રસ્તેથી ઘરમાં જાય છે. સંતૂને શામર્સ કાપી તાલુના દરવાજા પ્રવેશ કરે છે. સંતૂનાનો પોપાક છે તેવોજ છે. શામર્સ સાહેબે કેમસુટ પહેરેલો છે. સંતૂના ચહેરા પર પ્રીતિતાનું વિલક્ષણ તેજ દેખાય છે. આ વખતે બધા આગળ દરેઘડી ઝૂકનારો સંતૂ ચમાગને બદલે એકાદ પીઠ પુરુષ સાદા વેષમાં પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપવા પાવરથી હોય એવો દેખાય છે ન્યાયાધિશની આગળ હિલા રહેવા કેદીના હાવભાવ શામર્સ સાહેબના ચહેરા પર જોવામા આવે છે. બન્ને જણા ખોલતાં ખોલતાં એકદમ આગળ આવે છે.)

સંતૂ—પોતાના છોકરાએ જાગપર મંદકી કરી એટલે જાગ જોઈ કાપી નથી નાખતું ! જનુ જાગ્યા, ગમે તેમ તોયે આપણુ આ ચમારોનું લોહી છે (એનો હાથ પકડીને) આ લોહીથી બનેલું આ ચામકુ છે. ચામકાની પાગખ ચમાર સિંચાય કેને હોય ?

શામર્સ—શું કરે ? નાનકડામાંજ શામર્સ સાહેબ મને વિલાપત લઈ ગયા એમના છુટપાવીસ કરતો વિલાપત ગયો. એમણે મને મારે શિક્ષણ આપ્યું. એન્ડ્રીમનું કામ શિખર્યું. એમનું નામ ધારણ કરીને પાઠો આગ્યો, ત્યારે હવે મોટા મોટા વાલણો સુદાં મારા છુટ પાવાસ કરવા લાગ્યા છે.

મનુ—તીજના નામથી મોટાકા મારવી, એ ચમારો હિંદુના

આદર્શને જાળવું નથી. ચમાર હોઈ તો પણ હું દિંદુ છું અને સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ જો કોઈ મારી સામે લાવી મુકે તો પણ ચમાર-પણું છુપાવવા માટે હું મારું દિંદુપણું ક્યારેય છોડનાર નથી.

શામસ—દિંદુ રહીને તમે શું મેળવ્યું ?

સંતુ—સાહેબ ચમને તેં શું મેળવ્યું ?

શામસ—પૈસા મેળવ્યા, નામના મેળવી, માન મરતબો મેળવ્યો, વળી ખીલું શું જોઈએ ?

સંતુ—આ દિંદુસ્તાન મારું છે એમ કહેવાનો દક્ષમાત્ર ગુમાવી બેઠો. હું ચમાર છું પણ હું દિંદુ છું. તું એક બેંકનો મેનેજર છે, પણ તું કોણ છે ?

શામસ—ખરેખર-હું કોણ છું ?

સંતુ—હવે મારું સાંજળ. આ સાહેબવેશ હવે અંધ કર, પાછો ચમાર થા. હું ન્યાતનો પટેલ છું. તને નાતમાં લેવાનો મને અધિકાર છે. (હંથ વર્ણોમાં કોઈ આજેવાન છે કે ? શંકરાચાર્ય જિયારા પાઘ પૂજા ખાતા બેઠા છે !) શાંતિગંગામાં તને પાવન કરી લઉં. પછી જન નામ ચમાર, એવું નામ રાખીને બેંકનો મેનેજર થશે તો અમારી જાતનું જૂપણ કહેવાશે. ચમારોમાં પણ આવા કામો કરનારા માણસો નિપજ છે, એમ કહેવાનો અમને અધિકાર મળશે. સાત પેઢી તારવાનું તને પુન્ય લાગશે.

શામસ—પણ એ નામે મને બેંકના મેનેજર તરીકે રાખશે કે કેમ, એ જ સવાલ છે.

સંતુ—સંજીવનાવ મંત્ર વિરૂદ્ધ પડશે નહિ. પટેલનો વખત હવે ખાસાવા લાગ્યો છે. આ પણ દિવસો ચાલ્યા જશે. મહાર ચમારોનો

પ્રશ્ન છેડ્યા સિવાય હવે હિંદુસ્તાનનું રાજકારણ અશક્ય થઈ જશે. ઉમો રહે-બધા આ આવવા લાગ્યા છે. તારી જગાએ તું જ, મારી જગાએ હું બહિં છું. ઇશ્વરકૃપા હશે તો બન્ને જણા એકજ પકિત-માં આવીશું (સર્જેરાવ અને મહેમાનો આવે છે) જોદ્ધાર સાહેબ.

સર્જેરાવ--ત્યાં-ત્યાં એસ. આ કેટલા બધા માણસો આમ્યા છે, દેખાય છે કે તને ? આવી વખતે સર્વેએ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ, એસો સાહેબ. સંજીવ ક્યાં છે ? સંજીવરાવ, ઓ સંજીવરાવ--(સંજીવ આવે છે) આ આપણા નોતરેલા મિત્રો આવેલા છે. (મહાર ચમાર આવે છે) અરે, આ મહાર ચમારોને પણ એસાડો સંજીવરાવ, આ આપણા ખીમજી શેઠ, રૂના વેપારી. મોટા દલાલ !--

સંજીવ--દેખાયજ છે. જયગોપાળ દલાલ સાહેબ. આ આપનાં પત્ની હોય એમ લાગે છે. આવો એસો.

સર્જેરાવ--આ આપણા નસરવાનજી શેઠ દારવાળા. એમની મોટી દુકાન છે કાટમાં હં કે !

સંજીવ--દારનીજ ને ? સાહેબજી બડે કલાલ સાહેબ. એસો, આ કલાલ સાહેબનાં પત્ની હોય એમ લાગે છે. એસો આમમાણજી.

સર્જેરાવ--આ આપણા ગમનાજી શેઠ પેઢીવાળા. આ આપણા રાવબહાદુર પર્વતે--કોરપોરેશનના મેન્જર. આ આપણા ફાજલભાઈ શેઠ, ભુટના મોટા વેપારી છે હં કે ! આપણી જેકના બહુ મોટા ધરાક છે એ !

સંજીવ--હોયજ. જોદ્ધાર લાઈ સાહેબ--નહિ જુલો--સલામ લાઈ સાહેબ. એકંદરે ચમારોનો ને આપણી જેકનો બહુ જીવ લગો-લગતો સંબંધ દેખાય છે. એસો-એસો-બધા એસો. સર્જેરાવ જાયા,

હવે દરેકની ઝાળખ કરાવીને મને ગભરાવી મારતા નહિ. બધાની ઝાળખ ધીમે ધીમે પડશેજ. આ કોણ લૈયાજી, ત્યાં બેસો. (મહારાની બેઠક તરફ ઝાંગળી કરીને દેખાડે છે)

લૈયા—મેં બમ્મન છું. મૈ-ફજલભાઈ શેટકા લૈયા છું હાં-જી હજુર વો મહેતરકી બેઠક હૈ.

સંજીવ—ત્યારે આમ અહિંયાં આ રાવસાહેબ પાસે બેસો.

સર્જેરાવ—આ જોહરાખાઈ આવ્યાં, જો.

(જોહરા, જિની ને સાજીંદાઓ આવે છે.)

સર્જેરાવ—આવો બાપજી, આવો. મિલકુલ તમારી જ ખોટ છે.

જોહરા—એમ કે ? તમારા બીજા બધા સમારંભો ઉડેલાઈ ગયા હાજે છે.

સર્જેરાવ—પહેલાં તમારું ગાણું જ યામ એમ સર્વાનુમતે નક્કી થયું છે. જે કંઈ સમારંભ કરવાનો તે તે પછી થશે.

જોહરા—અને વળી તમારો અસ્પૃશ્યોનો સમારંભ ?

સર્જેરાવ—અરે, એમાં કેવો સમારંભ ? વર્તમાનપત્રમાં એક લાંબોલય રિપોર્ટ અને લાપસુની નકલ આપી દીધાં કે પતી ગયો સમારંભ ! બહુ તો કાલે એક સહભોજન કર્યું, કિંવા માત્ર સહભોજનનો રિપોર્ટ જ મોકલી આપશું એટલે થયું.

જોહરા—વાહ ! આજ તમારું ડીગ્રેડકેલાસ મીશન દોવ એમ લાગે છે ! તેથી તો હજી અસ્પૃશ્યતા ટળતી નથી તો !

સંજીવ—ખાંસાદેખ, પેલા પછે બેઠલા લોકોને લાવીને આ અહિં બેઠલા લોકો બેગા બેસાડી રહ કે ?

જોદરા—રહેવા દો. હાલમાં ત્યાંજ બેસવા દો. એ લોકો અધિ બેસવાને લાયક છે, એ પહેલાં નક્કી થવું જોઈએને ?

સંજીવ—તે નક્કી કોણ કરશે ?

જોદરા—હું નક્કી કરીશ.

સર્જેરાવ—આ વખતે આવો લુપ્તો વાદવિવાદ શા માટે ? પાઈનન, તમારું ગાયન પહેલાં શરૂ થવા દો. તમારું ગાયન સાંભળવા, સાહેબની માફકજ, આ બધા અમારા મહેમાનો પણ આતુર થઈ ગયા છે.

જોદરા—વાદવિવાદ મધમાં સાંભળવો ગમતો નહિ હોય તો પછમાંજ સંભળાવું છું એટલે થયું.

સર્જેરાવ—વાહ ! વાહ ! એ ખારસી યુક્તિ. વાદવિવાદનો વિષય તમારા ગાયનમાં દાખલ કરવો—

સંજીવ—હા, જેથી વિષય કાનને અપ્રિય હોય છતાં ગાયન મધુર હોય તો માથું પણ ડાલવા માંડીએજ. હા, થવા દો ગાણું

જોદરા— ગાયન (૯)

ગઝલ

માલે છે મદા પરિદાસ, તમેને જેદ કદી ના

આ જેદ નકામા

શામે છે જગમા હિપદામ, આ વેદ નકામા

અરે જો જેદ કદી ના

ધુતકારો તમે સ્વગનને, બીજા ધુતકારે તમેને

ગયા મુજો અને વિલવા, પોકાર નકામા

ધિક્કર ધિક્કાર અમારા

બધા—(સાથેજ) વાહ ! વાહ ! ઘણું સરસ—બહુ સરસ બહોત અચ્છી.

બૈયો—રામ ભરોસે—રામ ભરોસે—વાહ ! વાહ !

ભેદરા—કાણુ બૈયાજી ? તમે અહિંયા કોની સાથે ?

બૈયો—જી હુજુર. મેં ફજલભાઈ શેટ્ટી દુકાન—મેં—હાં—જી—દુકાનમેં.

ભેદરા—આમની દુકાને ! છુટની દુકાનમાં ? ચમારને અકાઈ જવાની ખીકથી મારી નોકરી છોડીતી ને ?

બૈયો—હાં—જી—શેટસાબ મુસલમાન હૈ—હાં—હુજુર—બહોત બડે શેઠ—હાં !

ભેદરા—એ—મ ? જોયું સંજીવરાવ, આ પાઠશુને ચમારની નોકરી કરતાં કોઈ સંકાય થનો નથી—(બૈયો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે) હાં ઉભા રહો હુંજ કહું છું માન તે ચમાર ભૂતનો દિંદુ હોવો નહિ જોઈએ. મુસલમાન હોય તો ચાલે. એમજને બૈયાજી ?

બૈયો—(ખુશીથી) હાં—જી—હુજુર.

ભેદરા—સર્જેરાવ બાબા સાંભળ્યું ? તમે ડીપ્રેસડકલાસ મીશનના અધ્યક્ષ હો ? તમારું આ આગતમાં શું કહેવું છે ?

સર્જેરાવ—અમારા લોકોની જીવ યાવ છે તે અદિયાંગ. આજ રોત બંધ થવી જોઈએ તોજ અમારા દિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થશે.

સંજીવ—પણ આ રીત કેમ બંધ થાય ? કાણુ બંધ કરે ? જુની રીતને વજીરી રહેલા આવા મરિજ નિચારા અધિક્ષિત બૈયાથી કાંઈ પણ સુધારણા થવી શક્ય નથી.

લેહરા—જાગ્રાસાહેબ, એ આપનું કામ છે. હું જાત વગરની વારાંગના. જાતપાતનું અભિમાન મને સમજાતું નથી. સર્વ જાતિ આપણી જ જાતની છે, એવી જ માન્યતા મને ગળથુથીમાં પાવામાં આવી છે. જાતિભેદનો ઝગઝગાટ મને સમજાતો જ નથી. બાબા સાહેબ, પેલા બધાઓને ત્યાં શું કામ બેસાડયા ? એ લોકોને અહિંયા બેસવા દો. મારું ગાયન સાંભળવા દો.

સર્જેશવ—પણ આ મોટા લોકો અહિંયા બેઠા છે. તેઓને શું લાગશે ?

લેહરા—તેઓને શું લાગશે ? એઓને કાંઈ પણ ન લાગે એવો રસ્તો દ્યો.

ગાયન (૧૦)

ગઝલ

અરપૃથ્થ કાં ગણો તમારા દીન બાંધવો ?
 દુષ્ટતા આ મદા ગમે છે કેમ બાંધવો !
 અડો નહિ કહેતાં સદા પ્રભુના દિન સૂતોને
 ચાંડાલ કમલા નહિ અડકે નાશે વૈભવો
 તમારા નાશે વૈભવો
 અતિ શુદ્ધ માનસના કદી જન્મ્યા મોટા કુજો
 ગીતા પુરાણ હાથે ધરીને હાસ્ય આ જ્ઞાને
 અહો હા હા હાસ્ય આ જ્ઞાને !

સર્જેશવ—આ રદસ્ય મારે પણ ગમે હિતરે છે. પણ બધાની તૈયારી નોંધએને ? દેશ કાર્ય માટે—આ પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તમે કહો તે રકમ હું આપું. એ લોકના સિદ્ધિ માટેની બપરચા કરું.

ખીમજી—હાં—અમે પણ એક લાખ રૂપિયા આપીએ છીએ.

જોદરા—એક લાખ રૂપિયા આપના કરતાં બીજી એક લાખ રૂપિયાની વાત કરો. (જિનીનો હાથ ધરીને) આ એક મહારની છોકરી છે. તમારે ત્યાં પાળશો કે એને ? પૂછોને તમારી પત્નીને (દરેક હિંદુને પૂછે છે. બધા સુપ રહે છે. મહારની છોકરીને ઘેર રાખવા કરતાં લાખ રૂપિયા આપવા જ સહેલા કાર્યો ?) હવે બંધાનાં જ મોં બંધ થઈ ગયાં. તમે એક લાખ રૂપિયા આપશો, પણ પતિતોનો ખરો ઉદ્ધાર આમં લાખ રૂપિયા આપ્યે થતો નથી. સર્જેરાવ જામા ! આ અનાથ છોકરી, અરપૂરુષ જાતિની છે. કોઈનોયે આશ્રય નહિ મળે તો ખરાબ માર્ગે જાય એવો સંભવ છે. તમે આનો ઉદ્ધાર કેમ કરશો ?

સર્જેરાવ—હે, અનાથ છોકરી છે; પણ મહારની છે. મને એની ધાણી દયા આવે છે.

જોદરા—માત્ર મોંઢેથી બોલવામાં શું વળ્યું ? એને માટે તમે શું કરશો ?

સંજીવ—હું કહું છું, એ જરાયે અરપૂરુષજાતિની નથી જ.

સર્જેરાવ—અરપૂરુષજાતિની નથી ? આ અરપૂરુષ નહિ તો પછી અરપૂરુષ કોણ ?

સંજીવ—અરપૂરુષ તમે—અરપૂરુષ અમે, અડકવું કોને નહિ ? અમને ને ? પછી Untouchables કોણ ? આ લોક અરપૂર છે. એ લોકોને કોઈ અડકવું નથી. આ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ ખરેખરા શુદ્ધ હોય તો આ So called untouchables પણ ખરી રીતે untouched ! બીજાના જોશ સાફ કરી પેટ ભરનારો કોઈ પણ ઉચ્ચ વર્ણનો માણસ આને અડ્યો નથી. એક ઝોડાકિન્દમાં ભરતી ધામ માટે બીજાના ઘર ઘર દળ ચલાવનારા

કોઇ પણ ધન કુબેર આને અડક્યો નથી. પોતાનો ધંધો સારી રીતે શક્ષાવતાં તે વધારવાની દાનતથી દેશભક્તિની બાંગ મારનારો કોઇ પણ વખત આને અડક્યો નથી. સાર્વજનિક રીતે પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોંગ કરીને ઘરે જઇ ગૌમુત્ર પીનારો કોઇ પણ સમાજ-સેવક આને અડક્યો નથી. પાંચ છ હજાર રૂપરડી માટે પોતાની સંસદિવેક બુદ્ધિ વેચી સ્વાતંત્ર્યનું તખ્ત ગુમાવી રૂપેરી ગુલામગીરીના વૈભવ ભોગવનારો કોઇ પણ વિદ્વત શિશુમણી આને અડક્યો નથી. વિભાવતમાં છડો ખાઇ હિંદુસ્તાનમાં આવતાંજ ચોખ્ખીયા સ્વરાજ્યનાં ગપ્પાં ફોકનાર કોઇ પણ શાસ્ત્રી છુવા આને અડક્યા નથી. માનપા-નની આશાયે દેશસેવા પર પાણી ફેરવી બંધુદ્રોહ કરનારો કોઇ પણ દેશભક્ત આને અડક્યો નથી. સારા, સરળ, ઉદાર મનવાળા, અગદાયલાં છતાં વધુ અગદાવાને તૈયાર, કોઇપણ પાપીનો સ્પર્ષ નહિ માનેલા આ ઉદાર મહાત્મા જો અસ્પૃશ્ય તો પછી અમે કોણ ?

જોડરા—તમે તે ? તમે એટલે, જોડી રહીએને ધર્મ સમજી-જોડી સમજણનાં કેદખાનામાં પડેલા લાચાર કેદી !

સંજીવ—અને આ કોણ ? અમમાનન, આ કોણ ?

જોડરા—આ ? પોતાના ચોપીસ કરોડ બંધુએને દુરંગમાં પડેલા જોડને ‘ બહાર આવો, બહાર આવો, ’ ટહેતાં દુરંગને આંગણે ઉભા રહી ટહેલ મારનારા, અમારા ઉદ્ધાર કરવાવાળા, સાત કરોડ સંતો. સર્જેરાવ બાબા, માઈ ગાયન સાંભળીને તમે સર્વે ખુશ થયાને ? મને હવે વિદાયગીરી આપો.

સર્જેરાવ—તમારી વિદાયગીરીની વ્યવસ્થા કાલે કરીશ. કાલેજ તમારે ઘેર ચેક મોકલી આપું છું.

જોડરા—એકથી રાજ થઇ જનારી હું બગડે વેસ્યા નથી.

ગમનાજી—અમે મોતીનો દાર આપીએ છીએ.

બેદરા—મોતીનો દાર પહેરી મારા જેવી ધન્યચારિણીએ કાષ્ટનેયે ખૂશ કરવાના નથી. બાબા સાહેબ, તમે બધા અદિંયા આવો. હું તમારા પગની રજ છું—માંદી છું. મારી એક વિનનિ છે. એજ મારી વિદાયગિરી. બધાયે આવો. સંજીવરાવ, તમારે આવવું નહિ. હું કે—(સંજીવરાવ સિવાય બધા જમણી બાજુના પુવારા પાસેથી ખીજી બાજુ આવેલા બાગમાં જાય છે.)

સંજીવ—બધાજ મને મૂકીને ચાલ્યા ગયા, પણ જાણ્યો કે અચ્યુત કૈશવ હેવટે મારા હાથેજ થનાર છે. વાહના !

* ગાયન (૧૧)

સુધા, સુધા,—(સુધા આવે છે) અદિંયા આવ, બાબો તારી પરીક્ષા છે.

સુધા—દમણી કાંઈ ચમત્કાર થવાનો દર્શો તો તે મારા જૈરાંઓના હાથેજ. તમે પુરોએ માત્ર બ્યાખ્યાનો ઝાડવાં. પણ ઉભા રહો, આ બધા આવ્યા.

* ગાયન (૧૧)

(ભૈરવી-ત્રિવટ—“આવો પિયા મનરસિયા”)

નિશિદિનિં મનિં ધરિલા દરીલા વિસર ન પડજા યા સુદદાંયા
બ્યાસ કાલગત બેદ નિમાલા—ધ્રુ.

ત્રેમપુનીતા મધુમતિ ગીતા

હૃદય કુસુમિતા પરભયમિતા

સ્વારાજ્યે પરિમલ ભરલા—૧

(બધા જણા ખાદીનો એકજ ઢમનો પોષાક પહેરીને આવે છે. જોડરાખાઇએ વિનંતિ કરીને આજ આ સર્વ કપડાં તેણે પહેલેથીજ તૈયાર કરાવી રાખ્યાં હતાં. ખાદી વાપરવાની આબનમાં મોટાઓના ઉપદેશો કરતાં વેશ્યાના શબ્દોજ ઉપયોગી નિવડ્યા. કોઇને પણ દિવે એક વાર અજવાળું થયું કે પત્યું.)

જોડરા—સંજીવરાવ, જીઓ. વ્હાલણ, સુત્રિય-વૈશ્ય-શુદ્ર, મરાઠી-ગુજરાતી, મુસલમાન-ખ્રીસ્તી-પારસી-હિંદુ, કાંઈ પણ જોદ જોવામાં આવે છે કે હવે ? બધા હિંદી ! બધા ઝોગણીમસો આવીસ સાલના હિંદીઓ, એક પોષાક, એક ભાષા; એક વિચાર એક આચાર, બધું કાંઈ એક થયું કે આ આપણું હિંદુસ્તાન જગતમાં દીપી નીકળશે.

સંજીવ—વાહ સાહેબ, તમે પણ આ પોષાક પહેર્યો કે ?

શામર્સ—હું ? સર્જેરાવ બાબા, હું સાહેબ નથી. માઈ નામ જનૂ નાગૂ ચમાર. સંજીવરાવ, જનૂ નાગૂ ચમાર એ નામ તમારી બેંકના મેનેજરનું શોભશે ને ?

સંજીવ—આ નામ જોટલું બીજું કોઈ પણ નામ મને ગમવાનું નથી. વિઢલ શિવરામ, ચમારોનો ત્યાગ કરવાથીજ હજી હમણાંજ પુનાના મેદાનમાં ચતુરંગી ક્રીકેટની દરિયાઈમાં અમે હાર ખાધી. હવે તમારોયે ત્યાગ કરીને આ જીવનસંગ્રામના મેદાનમાં માર ખાવાની મારી તૈયારી નથી.

શામર્સ—(સંતૂને નમસ્કાર કરે છે) મોટાભાઈ, પગમાં માથું મુકું છું.

સંતૂ—સો વરસનો ચજો મારા જન્યા. (એને આલિંગન કરે છે)

સર્જેરાવ—આ તમારા બાઈ ? દુનિયા ઉલટસુલટ થઈ માનો !

સંજીવ—હજી ગમ્મત તો આગળ છે.

સર્જેરાવ—ગમ્મત ? કેવી ગમ્મત ? તને તો બધું ગમ્યું, પણ તારી બાઈને ગમતું નોંધ્યે ને ? સુધારાનો ખરો અટકાવ ધરના ઉમરામાંજ ચાલ છે.

બેદરા—હવે કેમ સુધાબાઈ ?

સુધા—(સર્જેરાવને પહેલા નમસ્કાર કરી પછી બધાઓને ઉદ્દેશીને) પત્રાવળીઓ પીરસાઈ ગઈ છે. કશું છે કે બધાએ અંદર આવતું.

સર્જેરાવ—બધાએ અંદર આવતું ? એટલે આ મહાર ચમારોએ સુધા ?

સુધા—સાહેબ તરીકે તેમને જાળખતા હતા ત્યારે તે એકજ ટેનસપર તમારી સાથે ચલા પીતા હતા, હવે તે ચમાર તરીકે જાહેર ચલા એટલે એ પહેલાં હતા તેમાં ને હમણાં કંઈ ફરક પડ્યો કે શું ? પહેલાં ચલા પીવાને સાથે બેસતા હતા, હવે બહુ ઘરો તો એકજ પંક્તિમાં સાથે જમવાને બેસશે. આ સતોળા એના ખાસ મોટાબાઈ અને આ બીજા બધા એના જ બાઈબંધો.

સંજીવ—કેમ સર્જેરાવ બાબા, ધરના ઉમરામાં અટકાયત તો નથીને હવે ?

સર્જે—ડીક ત્યારે, યવ દો. પણ સુધા, પાછળથી પ્રાપ્તિત કરતું પડશે એ છે ને તારા બ્યાનમાં ?

સુધા—આજ 'લગી' આં લોકોને દુર રાખીને જે પાપ કીધું તેનું પ્રાયશ્ચિત હવે એ લોકોની સાથે એકજ પંક્તિમાં બેસીને કરીશું ! એથી બીજું ક્યું પ્રાયશ્ચિત કરવું બાકી રહ્યું, અને તે શા માટે ?

સંતુ—એટલે હવે આજ અમે પંક્તિપાવન થશું ?

સંજીવ—સંતુ બાપા આ શું બોલો છો ? પંક્તિપાવન થનાર અમે; તમે નહિ. હમણાંજ આણે કહ્યુંને કે આજ લગી તમને દુર રાખવાનું જે પાપ કર્યું, તે બદલ ઇશ્વરના દરબારમાં અમે પતિત ઠર્યા છીએ. માણસ હવે તે બોલે, પણ ઇશ્વરને ત્યાં અમે ગુન્હેગાર છીએ—પતિત છીએ. અમેજ પતિત છીએ અને તમે પુણ્યાત્મા છો—પતિતવાવન છો. અમને તમારી પંક્તિમાં થોડા અને પાપમાંથી અમારી મુક્તિ કરો. સંતુ, બાપા પતિત અમે—ખરેખર પતિતવાવન એક તમેજ.

સર્જેરાવ—અરે તારીની ! આ તો બિલકુલ સ્વરાજ્યનીજ સ્થાપના કરી કહેવાય. બધા પોતાઓ આટલા તૈયાર થયા પછી અમે ડોસાઓ પાછળ રહી જઈએ એ કેમ ચાલે ? ચાલો અંદર.

(જમણી બાજુના દરવાજેથી બધા અંદર જાય છે. સુધા સર્વનું સ્વાગત કરે છે. બધાઓના અંદર ગયા પછી સંજીવ બહાર ડોકીયું કરી જુએ છે. જોદરા પણ એને ઉભી રહી જુએ છે)

સંજીવ—કોઈ છે કે આંગણે ? કોઈ મદાર, બીખારી, ચમાર, તાળી-કોળી-ધેડ, લાંગી, મિરાશી, કામદાર-જમદાર-નામદાર બધાએ અંદર આવો. અન્નાગ્રાન, હવે આંગણે કોઈ નથી.

(બારી બંધ કરે છે. ખરેખર, બરતવાક્ય રહ્યું ! બધાજ અંદર ગયા વગર આ નાટક પુરું થતું નથી, અને રંગમૂર્તિ ઉપર

તો હવે કોઇજ બાકી રહ્યું નથી. અસ્પૃશ્યતાની પરંપરા સાથે હવે આ પણ જુની પરંપરા આપણે તોડી નાખીએ. ભરતવાક્ય એટલે ઈશ્વર પાસે કાંઈ પણ માગવું એજ ને ? અસ્પૃશ્યતા ટળ્યા પછી ઈશ્વર પાસે માગવા જેવું એવું બાકી શું રહ્યું ? અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એજ અમારા હિંદુસ્તાનના ભરતવાક્યનું ઉઘાપન, બધા અંદર જન્મવાને બેસે છે. બધાએ ' પાર્વતીપતે હર હર મહાદેવ ' એવો જયઘોષ કરેલો સાંભળવામાં આવ્યો. થયું. હવે ફક્ત ' હર હર મહાદેવ ' એટલું કાર્ય સમાપ્ત થતાંજ પડેલો ધીમે ધીમે નીચે પડે છે)

